

Олена Лукаш

СТЕЖКАМИ АКТИВНОСТВА

OLENA LUKASH

Through Paths of Childhood

A Novel

**Published by V. Symonenko Smoloskyp Publishers,
Smoloskyp, Inc.**

Detroit

1990

ОЛЕНА ЛУКАШ

СТЕЖКАМИ ДИТИНСТВА

Повість

diasporiana.org.ua

Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка

Детройт

1990

Всі права застережені

**Редактор Олекса Веретенченко
Обкладинка Михайла Дмитренка**

**Copyright © 1990
by
Dr. Valentina Sawchuk**

**ISBN:0-914834-80-0
Library of Congress Catalog Card Number:89-92743**

**Printed in the United States of America
UKRAPRINT, Inc.
10902 Summit Avenue
Woodstock, Maryland 21163**

*Дороги, за обрій дороги летять,
крізь вітер і сонце, крізь гори,
степи і долини.*

Д. Луценко

Чи ви пам'ятаєте себе, коли ви народилися? Я також ні, але я пам'ятаю коли мені було півтора року, можливо через те, що залишилася фотографія, зроблена Дмитром Григоровичем, приятелем тата.

Я сиджу на вигнутому з лози кріселку, вбрана у вишивану сорочку, подаровану бабою Байрацькою, квітчасту спідничку, коралі, а в правій руці тримаю квітку і гірко плачу.

Плачу тому, що Дмитро Григорович ховається від мене за чорною хусткою і все каже дивитися у віконце, де має вилетіти пташка. Я добре знаю, що там ніякої пташки немає, і я буду ще гірше плакати, якщо він буде це повторювати, бо дуже не люблю, коли мене дурять. Ось якби Дмитро Григорович дав мені цукерок, я б зараз перестала, а так не заспокоюся, і не буду дивитися, а тільки плакатиму знову. Я ще змалку була впертою, можливо через те довго

не говорила. Мені вже йшов третій рік. Мама бідкалася: «Буде дитина німа».

— Вона ще мала, і на все є час, — казав тато.

Він також не любив багато говорити, тож розумів мене, не надокучав, і не любив, щоб йому докучали. Мама це знала і ніколи б не дозволила гнівати його тим самим питанням. А ось з Дмитром Григоровичем можна всім поділитися, він любить слухати і багато говорити.

— Буде Люня німа? — питає мама.

— Почекайте, почекайте, скоро вибалакає і москаля в лаптях, — заспокоює Дмитро Григорович.

Всі свої сподівання мама виливала в молитву.

Все дуже рано лягала спати, рано вставала, тож мала час на молитву. Рано молилася перед образами, а вечором перед моїм ліжком. Молилася годинами, швидко проказуючи молитви, слова її змішувалися, зливалися і перетворювалися в одну монотонну симфонію, під звуки якої я засинала. Кожного вечора ці містерійні звуки я старалася розшифрувати, але як би не намагалася слухати, мені тяжко було все зрозуміти, я старалася повторювати з мамою, та не могла встигнути за її швидким, ритмічним шепотом. Одного вечора я відкрила очі і спитала:

— А як Ісусе Христосе?

Мама здригнулася від несподіванки.

— Не Ісусе Христосе, а Ісусе Христе, Сину Божий. Господи, Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй нас! — повільно повторила мама.

— А Христос мене знає?

— Так, — каже мама, — ти записана в книгу Буття вже під час хрищення, раба Божа Олена. Не Люня, як ми тебе кличемо, чи Оленка, чи Леночка, чи Єля, а раба Божа Олена.

Як гарно мама каже, і мама ніколи не говорить неправди чи жартує, як Дмитро Григорович, я це знаю і заплющую сонні очі. Мама схиляє коліна, припадає чолом до самої долівки:

— Господи, Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй нас, вислухай і помилуй.

I

*Коли потяг у даль загуркоче,
пригадаються знову мені...*

В. Сосюра

Якщо ви бачили хоч одну залізничну станцію на Вкраїні, ви майже бачили Сагайдак. Той самий вокзал, перон, двоповерхній будинок, де жили начальник станції і дижурні, а довкола ряд висо-

ких струнких тополь, які видно було вже від Бузови.

Я народилася на Сагайдаку, на Полтавщині, у 1925 році.

Ніхто точно не пам'ятає дати, мама казала, що народилася я на другий день Воздвиження, і так рік-річно святкували уродини. Яке ж було моє здивування, коли на шостому році життя я прочитала у своїй метриці, що я народилася третього жовтня.

Мабуть тато зголосив народини у сільраді третього жовтня, так і записали, та й яка там різниця, хто що понаписував. Так і далі святкували день народження 28 вересня, на другий день Воздвиження Чесного Хреста.

Станція Сагайдак, маленька станція, що не мала більше як сто хат, щільно притулених по обох боках залізниці, не мала ані церкви, ані школи, ані цвинтаря. Церква була за 5 км у Федунці, де мене христили, а семирічка за 3 км на Дмитрівці. На Дмитрівці був колгосп, до якого належали сагайдачани, а також великий цвинтар. Посередині Сагайдака стояла висока водокачка, вода до якої постачалася з глибокого чистого ставка у Дмитрівці. У цьому ставку, що колись належав до поміщика Карпенка, не можна було прати, напувати худобу чи купатися з ми-

лом. Чиста, джерельна вода була пійлом для всіх потягів на лінії Харків — Київ і через те мала станція Сагайдак була таким важливим стратегічним пунктом у залізничній магістралі.

Вздовж залізниці, недалеко від станції, довгими рядками тягнулися рамки, куди звозили збіжжя, вантажили на вагони і відправляли до Полтави.

На великій площі перед залізничним вокзалом у середу, п'ятницю та неділю відбувалися великі базари, куди з'їжджалися селяни з довколишніх сіл і хуторів.

Батьки мої не були місцеві. Обоє походили з Харківщини: тато з великого козацького села Черкасько-Лозова, десь 30 км від Харкова, а мама з малої пригородньої Сороковки. Сороковка була всього яких 18 км від Харківського тракторного заводу. Тато був маминим другим чоловіком.

Ще дитиною мама втратила батька, і баба Наталка вийшла заміж удруге за чесного, працюючого й розумного господаря Гната Терещенка. З ним вона мала ще четверо дітей, старших синів Гаврила, Григорія та Івана і найменшу дочку Ганну. Мамин вітчим був людиною доброю, глибоковірною, любив її і дбав про неї як про рідну дочку. Мама виросла на відмітну

красуню. Мала чудове янгольське сопрано і в півчій співала вже від дев'ятого року життя. Як було їй 16 років, трапився жених, заможний хуторянин, саодинокій син у батьків. Заміж іти було страшно, хотілося вчитися в Харкові на кравчиню, та баба Наталка й вітчим переконали: — Чи трапиться ще таке щастя? Має землю, хутір, саодинокій син, тож усе колись буде твоє!

У 1908 році мама вже вийшла заміж. Тяжко було на новому великому господарстві, де на неї покладено просто непосильні обов'язки. Але що ж, взявся за гуж, не кажи, що недуж. Працювала, як і всі, від ранньої зорі до пізнього вечора. Прийшли діти — два хлопчики і дівчинка, її радість і втіха.

Наступила Перша світова війна. Її мужа також мобілізували. Тяжко ранений в голову, він умирає в харківській лікарні. В цей саодий час її сини захворюють на кір та вмирають саодним, а за півроку помирає маленька доня на дитячий параліч. І так із щасливої сім'ї залишається руїна.

Вітчим Гнат знову іде на переговори до сватів. «Моя дочка не має чого більше у вас жити і даром працювати, хіба запишете їй хутір». За півроку мама вже була вдома.

Свекри дуже плакали як розлучалися з нею

та винагородили її щедро за її працю. Віддали весь посаг, обдарували кіньми, коровами, грішми, золотом, хутрами та одягом.

24-літня вдова була гарна й багата. Та прийшло ще одно нещастя. Несподівано помер вітчим. Мама разом із бабою Наталкою залишилися господарювати удвох.

Революція прогула і перевернула селом, 21-ий рік приніс голод і холод. Мама, рятуючи родину, пішла міняти на харчі своє добро на Полтавщину. Три рази їздила вона, а на четвертий захворіла на тиф, а потім на повторний. Люди, що доглядали її, дивувалися її міцній фізичній будові та сильному серцю, бо ніхто б не витримав таких хвороб і гарячки. Мій батько також доглядав маму під час хвороби. Ледве ставши на ноги, вона не мала вже сили повернутися на Харківщину, вийшла заміж за батька і залишилася на Полтавщині.

Перед тим написала листа до баби Наталки, що вона ще жива, не могла дати знати їм скорше, бо була смертельно хвора, а оце трохи покращало, то вирішила вийти заміж за людину, що вирятувала її від смерті.

Мамин лист дуже розгнівав бабу Наталку.

«Ще нікого не було в нашому роду, щоб без благословення батьків виходили заміж за хтозна

яких волоцюг». Баба взагалі не хоче знати мами і не дасть їй ані копійки її майна.

Злиденні, босі батьки почали з торгівлі. В борг набрали матеріялу й почали продавати по ярмарках. Був НЕП, їм пощастило. Торгівля приносила зиск, життя помалу почало вбиватися в береги.

Мій тато, як я вже сказала, народився у великому розлогодному селі Черкасько-Лозова. Рано втратив матір (померла на туберкульозу), сестру і старшого брата. На господарстві були дідо Трохим, дядько Данило, тато, дядько Андрій і наймолодший Петро. Землі мали мало, жили з цегельного заводу, виробляючи цеглу. Звали їх по-вуличному Ковтунами.

Під час Першої світової війни батька відразу мобілізували, і він служив увесь час на румунському фронті. У 1916 році був тяжко ранений в обидві ноги, відправили лікуватися до Москви. Справді то не був шпиталь, лише приватний дім багатого купця, що він віддав у розпорядження державі для ранених солдатів. Коли прийшла революція, господарі втекли за кордон, а ранені бійці шукали допомоги в новій владі. Перебування в Москві допомогло через ціле життя, бо ніхто не міг оскаржувати тата в українстві, революція для нього пройшла поза Україною.

Додому прийшов обідраний і голодний, вдома застав руїну. Дідо Трохим помер, старший брат Данило, інвалід, бо мав одну коротшу ногу і через те не був ніколи мобілізований до війська, пішов у прийоми до багатої дівчини.

Нова влада їх скоро позбавила всіх посілостей, розкуркулила і мала вивезти, але дядько задалегідь утік до Харкова. Там найнявся працювати за двірника у великому будинку на вулиці Артема. Йому дали підвальне приміщення, одну велику кімнату між трубами і стовпами. Тітка Федосія також працювала з ним. Мали вони одну дочку Олександрю, народжену 1924 року.

Дядько Андрій залишився на батьківській оселі, женився і мав троє дітей: Марію, Олександрю і сина Якова. Працював у колгоспі, цегельні вже ніхто не відбудовував, село обходилося без ковтунівської цегли.

Наймолодшому Петрові пощастило. Прийняли його в старшинську школу і зробили політруком. Як зараз пам'ятаю, коли він уперше приїхав до нас. Мені було десь чотири роки. Стомлений, приїхав уночі. Спав на ліжку. Його кучеряве русяве волосся розкидане по подушці. Він дихав молодістю, свіжістю, здоров'ям.

— Хто це? — питаю мами.

— Дядько Петро приїхав із Харкова на відвідини. Не займай його, хай спить, він з дороги стомлений.

Я стаю на коліна перед його лицем і пильно вдивляюся в його риси. Який гарний, мій власний дядько, я вже його люблю. Мабуть від мого погляду чи, може, мого такого близького дихання дядько відкриває очі.

— Ти Люня?

— Так, я чекаю коли ви прокинетесь.

— Люня, Люнічка, яка ж бо ти велика! — дядько вже крутиться зі мною по кімнаті.

— Я ж казала не будити, — бідкалася мама.

— Я вже встав, я вже виспався, я хочу бути разом з вами, моя одинока родино! Дядько залишився сиротою дуже рано, в мами він почувався як у себе вдома.

II

Жили ми на Сагайдаку в найманій хаті, що належала до заможного селянина з Дмитрівки на ім'я Федоряка. В ній було два мешкання по чотири кімнати з кожного боку. Хата була лита з глини: товстелезні стіни, дубові двері, підлоги, крита залізом, високі вікна з широкими лутками,

на яких я могла спокійно сидіти і бавитися з усіма моїми іграшками, — дерев'яні віконниці, що замикалися зсередини залізними штабами.

На лутці я часто бавилася або читала свої книжечки і спостерігала, що діється на подвір'ї. Напроти хати велика клуня, збоку довгий сарай, грядки за клунею, а там починаються поля, що тягнуться ген-ген аж до Півнів. Між сараєм і клунею Лиско бігає на довгій прив'язі. Я його дуже боюся, так як і мама. Він не наш, він належить Андрію Андрійовичу, що живе у нашій половині. Увечорі мама скоро впускає Лиска на кухню і щільно замикає двері до нашої кімнати.

Велике просторе подвір'я обсажене тополями, вкрите шпоришем, за хатою вишневий садок.

В одній половині хати жили ми, займаючи одну кімнату, у других двох кімнатах мешкає Андрій Андрійович з дружиною Поліною, бухгалтер кооптаку при Сагайдацькій сільраді, в минулому офіцер царської армії. Андрій Андрійович був прекрасний бухгалтер, добрий і розумний чоловік, та мав одну ваду, будиши налоговим картярем. Усі зароблені гроші програвав у карти. Мав святу дружину, що ніколи з ним за це не сварилася і терпеливо зносила покладений на неї тягар. Та одного року на Андрія Андрійовича звалилися всі лиха. Він узявся відвезти

гроші кооптаху до столичного Харкова. При тому захопив свою місячну платню, взяв на продаж кабана, що вигодувала Поліна, і за чотири дні все програв. Повернувся додому без жодної копійки. Мама годувала їх цілу зиму, жили вони майже в нетопленій хаті і весною виїхали на Кавказ.

У другій половині жили Байрацькі із своїм сторожем. Байрацькі були справжніми купцями. На Сагайдаку вони мали власну лавку. Його сторож цілу ніч охороняв лавку на базарній площі, а родина пильнувала Байрацьких. Байрацькі мали двох дорослих дітей: старша дочка Руфа вчилася в Москві на лікаря, а молодший син у Харкові на інженера. Це баба Байрацька подарувала мені українську вишивану сорочку, що я сиджу в ній на моїй першій фотографії. Жили Байрацькі в одній кімнаті, а сторож в останніх. Він мав шестеро красивих, рослих дітей. Його старший син Леонід приятелював із сином Байрацьких. І коли останній приїжджав на вакації, вони годинами оповідали про свої парубоцькі пригоди.

1929 рік. Усілякі банди гасали Полтавщиною, часи були неспокійні. Пахкотіло літо. Молодий Байрацький спав з Леонідом у вишневому садку за хатою, з відчиненим вікном до кімнати. Рап-

том десь опівночі підїхало дві підводи. Декілька чоловіків збудили молодого Байрацького і кажуть:

— Піди скажи батькові відчинити двері та дати п'ятсот рублів золотом, або тобі смерть!

Він уліз до хати, перейшов через кухню і постукав до батькової кімнати.

— Папа, тут прийшли мої друзі, яким я винен п'ятсот рублів золотом, приготов і віддай їм.

Старий Байрацький відчинив двері і виставив гаманець з грішми. Розбійники ввалилися в хату, навантажили дві підводи добром і питають:

— А твій сусід через стіну, також має гроші?

— Лукаша немає вдома, він поїхав по товар до Полтави, — тремтячим голосом відповів Байрацький.

Вони сіли на підводи, і по них пропав слід.

Я пам'ятаю, як Леонід з газовою лампою сидить на маминому ліжку і трясє її правою рукою.

— Тьотю, тьотю, просніться, у нас вори. Обікрали Байрацьких, у нас вори!

Мама ніяк не може прийти до свідомости, це її перший найміцніший сон.

— Що, де, які вори? — зривається вона, біжить до місця, де сховала гроші, і кидає їх з одного кутка хати в другий.

— Заспокойтеся, — каже Леонід. — Їх уже немає, поїхали, я прийшов вам сказати. Наші побігли повідомити в сільраду, дядько Мишко також.

Аж тепер мама лише зауважила, що тата вже немає, він десь подався з Байрацькими. Проте все було надаремно. Викликали міліцію, собак, але слід по розбійниках пропав.

За тиждень Байрацькі назавжди виїхали до Москви.

III

Наступав 1930 рік, почалася колективізація.

Наш господар Федоряка перший записався до колгоспу, це ж у його просторому дворі на Дмитрівці й заснували колгосп, до якого належать і Сагайдак, і всі довколишні хутори.

Хату на Сагайдаку він віддав найстаршому синові Іванові, оженив його з красивою, рослою, чорнявою дівчиною з Голубів, Параскою, та поселив у тій половині, де жили Байрацькі.

Насправді Іван викрав Параску одної глухої ночі, як родина сиділа на нічках на дев'ятий день, пильнуючи душу померлої батькової матері.

Чомусь Парасчини батьки не любили Івана і

не хотіли віддати йому свою дочку. Декілька разів присилав він старостів, але йому відмовляли.

Всі люди не могли вийти з дива, що їм сталося. Іван гарний, працьовитий, з господарського дому, любить їхню дочку, а вона його, а батьки — ні та й ні. Іван вирішив викрасти Параску, та й годі.

Як усі сиділи на нічках, пильнуючи душу новопредставленої бабуні, молодша сестра промовила:

— Пильнуйте, пильнуйте мертву душу, бо жива уже втекла.

Зірвалися, вискочили на двір, та Іван з Параскою на вороних уже поскакали. Не було ради, справили весілля, і тепер ми маємо нових молодих господарів.

У другій половині й далі живемо ми та вчителька Марія Петрівна Щегольківська з донею Ліною і мамою.

Ліна була молодша від мене, чорнява дрібненька дівчинка з чорними як терен очима. Вона все вмудрялася прийти до нас на обід. Учительська платня була така мізерна, що Марія Петрівна ледве могла звести кінці з кінцями.

Відчинивши двері до нашої кімнати, Ліна питала маму:

— Тьотю, а що ви варите?

— Борщ, — пояснювала мама.

— О, і в нас є борщ. Я не люблю борщу. А ще що варите? — допитувалася Ліна.

— Котлети, — відповідала мама.

— О, в нас немає котлет, а я дуже люблю котлети.

Отже Ліна залишалася в нас на котлети, а коли відходила, то мама все зуміла передати щось для її мами та бабусі. Марія Петрівна ніколи не забула доброти мами і дуже нам допомагала у 1933 році.

IV

*Не бував ти у наших краях,
Якби був, не таким би вернувся.*

— Люня, Люнічка, вставай дитино, треба вбиратися, вже треба їхати, вже все спаковане і навантажене.

Сонну стягає мене мама з теплого ліжка і починає вбирати.

Я дуже не люблю так рано вставати, я люблю рано спати як тато, то лише мама встає на сві-

танку, навіть як не має роботи або як каже тато, «щоб трохи потарахкати мисками».

Підвода з наваленими товарами рівно біжить втертою дорогою.

Вже розвидняється. Вгорі пташки співають свої чудові симфонії, пахне ліс, квіти, пахне цілий світ убраний у перші яскраві проміння життєдайного сонця!

На Федунці храм, Спаса, і величезний ярмарок.

Раннім ранком приїхали ми на велику площу недалеко від федуноської Спаської церкви, де звичайно відбуваються ярмарки. Вже розставлені ятки, розложено товари для покупця, що прийшов помолитися, посвятити овочі й мед, побачитися з родиною і знайомими та купити все потрібне для господарства.

Кум Михайло та кум Яків також приїхали і розташувалися поблизу. Мама кличе Тольку, пасерба кума Михайла.

— Тольку, на тобі п'ятака, піди з Люнею до церкви і постав свічку.

Толька ховає п'ятака в кишеню, бере мене за руку, і ми йдемо на гору до церкви. Людей, людей, навіть біля церкви не можна пропхнутися. Довкола церкви кількома рядами сидять господині зі своїми до посвячення приготовленими і

хустками понакриваними кошиками, наладованими по вінця яблуками, грушами, сливами та горшками з медом. Над цілим гамором стоїть запах овочів та меду.

Толька відважно тягне мене досередини. Задуха неможлива, за людьми неможливо ніде пропхнутися, я нічого не бачу, і лише чую, що хтось десь співає.

— Хто це співає? — кличу до Тольки.

— Цить, тут не можна говорити.

— Алеж я не бачу, хто це співає? — далі не вгамовуюсь. Толька бачить, що справа безнадійна і виводить мене надвір.

— Знаєш що, Люнько? За п'ятака ми можемо покататися на каруселі, хочеш? Але не кажи мамі, бо поб'ю, поняла?

— Так!

От ми вже на каруселі, їдемо на конях під звуки вальса.

Їдемо до яток, бо вже треба щось їсти.

— Ма, а Толька не купив свічки, а проїздив усі гроші на каруселі! — здалеку гукаю до мамі.

— Ах ти, шибенику, ах ти ж, бусурманцю! — сварить мама.

Толька втікає до своєї ятки і по дорозі показує мені кулака.

Батьки Тольки — Михайло й Катерина Лубки

— наші куми. Катерина моя хрищена мама і баба-повитуха, яку я кличу бабою. Вони також не сагайдацькі, з Дніпропетрівського, вирости на широкому Дніпрі, чудові плавуні.

Баба висока, сильної, майже мужської статури, рудоволоса, з карими м'якими очима, ластовинням всипані руки, плечі і рожеве ніжне обличчя. Для мене вона втілення краси і ніжності. Я пам'ятаю її з дуже давніх, ясних і безтурботних днів мого дитинства, коли це вона возила мене по дмитрівському ставку на своїх широких міцних плечах. Її руде волосся червоно-мідяного кольору сягало аж по коліна. Часто вона носила свої довгі руді коси спущеними додола, вони були зтяжкі триматися цілий день виложеними на голові. Мені здається, що я ще пам'ятаю тепло її грудей, коли вона тримала мене, тримісячне немовля, до хреста у великій холодній, майже пустій, федунській церкві та з радости залишила мене саму на санях у кожусі, коли з'явилася на порозі нашої хати після хрищення. А може то лише перекази баби злилися з фантастичною уявою дитини, що наслухалася її довгих, теплих спогадів. Баба не мала своїх дітей. Її чоловік Михайло приходиться мені хрищеним батьком по бабі, чорнявий козарлюга, з плеканими, догори закрученими вусами. Всі кликали

Його Михайло чорний. Він колись, за царя, служив у Чорноморській флоті, бував у Грузії і взагалі на Кавказі, дуже любив кавказькі вина та вмів сам робити різні наливки і запіканки. Любив хизуватися своєю фізичною силою, високо носити мене на одній руці і підкидати, як м'ячем. Брат хрищеного був одружений з рідною сестрою баби і мали вони четверо дітей. Несподівано брат хрищеного вмирає на туберкульозу, і баба та хрищений беруть собі за сина Тольку.

Толька був старший від мене на три роки. Йому було шість, як уперше з'явився на нашому порозі в темносиньому морському вбранні, з гладенько причесаним неслухняним білим волоссям, веселими задержуватими, карими як у баби, очима. Баба з хрищеним привели на показ свого нового сина.

— Я вмю стояти горілого дуба, танцювати навприсядки, вибивати чечітку, крутитися колом, робити місток і вивертати верхні повіки! — відразу відрекомендувався мені.

Я дивилася на нього, як на восьме чудо світу, бо я нічого того не вміла, груба і неповоротка. Вирішила з місця все від Тольки навчитися. Алеж не так легко, особливо вивертати верхні повіки.

Коли через декілька років померла на туберкульозу і Тольчина мама, баба адоптувала його

молодшу на два роки сестру Зіну, а пізніше й найменшого брата Миколу.

Мое дитинство нерозривно зв'язане з Толькою. Він навчив мене лазити на найвищі дерева, дряпатися через паркани, ховатися увечорі в найстрашніші кутки клуні. Ще й до сьогодні ношу шрами наших походів на обличчі і животі, — так ніби апендицит, але з лівого боку.

Нас було п'ятеро. Ми напали війною на сусідських хлопців, що побачивши нашу перевагу, скоро побігли в двір і зачинили ворота. Толька, не довго думаючи, за ними через височенний паркан, що закінчувався нагорі колючим дротом. Раз — і вже на другому боці. Я ж повисла на дроті на своїй новій маркізетовій суконці та білих з коронкою панталюнах — і кричу, благаючи про поміч.

Хрищений Михайло зняв мене і приніс до хати. Поволі роздягнули і дивились на глибоку рвану рану. Баба промила, обмазала йодом, перев'язала і положила в ліжку. За тиждень на базарі мама питає:

— А коли Люню приллеш до хати?

— За тиждень, — каже баба.

Два тижні пролежала в ліжку під пильним оком баби, а Толька покутував у куті, плачучи і

божучись, що він уже ніколи не буде мене брати на всі свої дикі ігри.

— Скільки вже разів тобі казала: Люня мала, неповоротка, має хворі вуха — золотуху, не можна її роззувати, бо дістає плеврит. Вона наша гостя, — читала довгу літанію баба.

Толька лише шморгав носом.

Я також плакала:

— Хрищений, не бий Тольку, він не винен. Не став його на сіль і гречку, бо йому дуже болять ноги й коліна!

Але коли нас лише випускали на вулицю, і ми по дощі знову відкривали нові землі сагайдацької республіки, Толька відразу питав:

— Люнька, хочеш скинути черевики і поспробувати, яка тепла і м'яка вода в калюжах?

Я роззувалася. Ми переброджували всі калюжі. Потім того я вбирала панчішки й черевики і так, забрьохані, з'являлися на порозі хати.

Баба лише спілескувала руками, купала нас у великих ночвах, а Толька знову йшов у куток на гречку.

Рік-річно на Святвечір я несла кутю до баби, а потім до хрищеного батька Якова. Моїм подарунком були солодощі і відріз матерії на суконку. Хрищений Яків постійно дарував таку саму матерію, з якої на Великдень шив собі сорочку.

Мій хрищений батько Яків Болотов також торгівець і не сагайдацький. По революції доля загнала його до Сагайдака, де він живе у приймах. Одружився з молодою вдовою, що мала сина Петра від першого чоловіка. Разом вони мали і дівчину, якої я не пам'ятаю, бо вона померла дитиною ще коли я була дуже малою. Розказувала мама, що вона була дуже мудра і цікава дитина. А перед смертю їй приснився страшний сон. Вона бігла довгою вулицею і впала у глибоку яму, з якої не могла вилізти.

Після цих оповідань і я мала вночі кошмарні сни з проваллями, прірвами, ямами і ярами, але все — навіть у сні — боролася, щоб з них вилізти.

Свою дочку хрищений дуже любив, її втрату тяжко пережив і, мабуть, через це він усю свою любов переливав на мене.

Крім Тольки я ще мала двох задушевних приятелів мого дитинства: Наталку Обертас і Андрія Копицю.

Андрій жив через дорогу, опецькуватий і неповороткий, він був моїм ровесником, та я трактувала його як молодшого брата. Я його в усьому перемагала і тому не дуже любила з ним гратися. От мені хотілося б погратися з його.

старшою сестрою Дунькою, так вона мене до свого гурту не приймає.

— Іди принеси цукерків, то гратимешся з нами, — каже Дунька. Я лечу додому і приношу цілу пелену цукерків (батько торгував також цукерками), але вони їх скоро з'їли і знову мене прогнали до Андрія.

Старий Копиця працював головним машиністом на водокачці у Дмитрівці, жонатий був з колись дуже заможною дівчиною, що мала хутір. Тепер хутір розорали і все належить до дмитрівського колгоспу. Але і так Копиці мають гарну хату, стодолу, корову, великий город і садок. Коло стайні яма, де скидають гній.

Ранньою весною я приходжу бавитись до Андрія, а в них під припічком маленьке телятко з великими очима.

— Я маю телятко, — похвалився Андрій.

— А де ти взяв? — питаю.

— Мама казала, що знайшла його коло ями за сараєм, там плавало. Я мерщій з хати за сарай і собі зловити таке гарне телятко.

Ходжу, заглядаю, яма повна води і нічого не видно. Чекаю.

— Де та дитина? Люня, Люня! — кличе мама.

— Я тут! Чекаю на телятко.

— Дурненька, телятко мала корова, що в

стайні. Йди додому, бо ще втопишся! Бач, як з холоду посиніла.

— Дурний Андрій! Він дурніший як я думала, але ж я завтра йому надаю, як мене обдурив! Але ж я завтра покажу йому! Справжня копиця сіна! — І побігла до Наталки.

Обертаси були наші сусіди. Два брати жили у великій хаті, розділеній по половині. Нова влада наділила по сім гектарів землі на кожного, тож разом обробляли землю та господарювали.

Пам'ятаю коли вперше у них я бачила, як паровою машиною молотять збіжжя. Повен двір людей, трудяться біля машини, годуючи її товсте черево соломою і снопами, а вона пахкотить, курить і випльовує в мішки золоту пшеницю. По праці весь двір застелений білими полотнами, а на полотнах понакладано всякого добра для підкріплення робітника.

Нині вони вже колгоспники, влада як скоро дала, так скоро й забрала обіцяну землю.

Було літо 1931 року. Мама поїхала до Харкова, а я з татом зосталася вдома. Граюся з Наталкою, а її мама каже:

— Наталю, завтра йдемо на Дмитрівку, я тебе запишу до школи.

— Наталка йде до школи? То як вона йде до школи, тож і я повинна йти до школи. Вона моя

товаришка — раз, а подруге, я вмiю читати, писати i табличку множення на п'ять, а вона нічого не вмiє i йде до школи. Е, я також завтра йду писатися до школи.

Рано-вранці прибігаю до Обертасів.

— Тьотю, я також іду з вами на Дмитрівку.

— А чого? — питає Наталчина мама.

— Писатися до школи.

— Але ти молодша від Наталки, тебе ще не приймуть.

— Як не приймуть? Я така велика, як Наталка, i я йду з вами писатися сама, бо мами немає, вона поїхала до Харкова.

— I так не зможеш, треба мати метрику.

— Метрику? — Скоро лечу до хати. Вже здаля кричу:

— Та, шукай метрику, я йду писатися до школи.

— Яку метрику? до якої школи? — питає тато.
— Ти ще мала!

— Дай скоро метрику, бо піде Наталка без мене. Шукай скоро, бо вони вже йдуть! — танцюю по хаті.

Тато поволі переглядає папери, знайшов i дає мені метрику. Це тут я вперше завважила, що народилася я 3 жовтня, та немає часу про все питатися.

З документом я відважно марширую на Дмитрівку. Вписує дітей сам директор.

— Ти ще почекаєш рік, — говорить він до мене. — Де твоя мама?

— Мама поїхала до Харкова, я сама, але я не мала. Мені час уже до школи. Я з Наталкою, я така як Наталка.

— Ось тобі записка до мами, — подає листочок паперу.

— А чи я прийнята?

— Так, — каже директор.

Я на сьомому небі, школярка!

Село Дмитрівка 3 км від Сагайдака. В селі семирічна школа, колгосп, два ставки: один казенний, Карпенків, з якого беруть воду на сагайдацьку водокачку, а другий належить до села. Тут можна купатися, прати, поїти худобу.

Ставок великий, обсаджений вербами, ряскою зеленіють береги.

Коли йдете головною дорогою з Сагайдака на Дмитрівку, перше бачите цвинтар. Я цвинтар добре знаю, сюди приходжу з мамою рік-річно на Проводи. Тут нікого з наших рідних не поховано, але все на Провідну неділю мама бере паску, крашанки, солодке, і ми йдемо на дмитрівський цвинтар. Мама сідає біля непоміченої могилки і молиться.

— А хто тут лежить? — питаю.

— Тут твій дідो Гнат, сестра Юлія, брат Василько і Іван.

— А чого на них немає хрестів, як на інших?

— Уже старі, похилилися.

— А де лежить дідо Гнат?

— Ось тут, — вказує на інший гріб.

— А ти перед тим показала на цей.

— Ну, показала, бо забула.

Тепер я знаю, що вони тут не лежать: вони лежать десь далеко в Харкові, але мама не може туди поїхати, тож прийшла сюди їх відвідати.

Підходять дмитрівські старші жінки.

— Христос воскрес, молодице!

— Воістину воскрес! — відповідає мама.

— Бачимо, не тутешня.

— З Сагайдака.

— Ні, ні, не сагайдацька, ти не з тутешніх.

— Ми з Харкова, живемо на Сагайдаку. Розговляйтеся, розговляйтеся, — припрошує, — та пом'яніть у молитвах рабів Божих... — мама повторює імена і тихо витирає очі.

Мамина паска на сорока жовтках, тане в роті, як масло.

— Ти, молодице, така молода, а така вміла.

Мама складає хустку і ми тихо йдемо додому.

V

— Ма, я завтра на світанку йду з Наталею до школи.

— До якої школи? — сплескує руками мама.

— До дмитрівської, до першої кляси. Я вже записалася.

— Коли записалася? Що ти говориш?

— Авжеж, і лист до тебе від директора.

Мама читає листа: «Ваша дочка ще не поволітня, але якщо ви бажаєте, ми приймемо її до першої кляси». Мама скоро збирається і тягне мене до директора.

— Вона ще мала, — мама втирає очі.

— Я не мала, я як Наталка, і я все вмію!

Директор моргнув до мами:

— Хай вона поспробує, а тоді, як завіють вітри і сніги, вона сама покине.

Я це добре запам'ятала. У найбільші сніговії я вже встала і зібралася. Мама проводить мене до станції, і ми чекаємо на старших дітей з Голубів, що йдуть на труд перед заняттями. У старших клясах семирічки хлопців учили столярства, а дівчат вишивання і кравецтва.

— Дітки, пильнуйте малу, оглядайтеся назад — чи не йде потяг!

Мама хрестить мене на дорогу і з молитвою

вертається додому. Мама постійно молиться. Рано вставала, милася, чесалася і молилася перед образами годину. Варила снідання — співала молитви або псалми, а цілий день шептала: «Нехай воскресне Бог». По вечері молилася перед моїм ліжком, аж поки я не заснула, а тоді й сама скоро йшла спати.

Читати найбільше любила про Катерину, перед Великоднем довго оповідала про страсті Господні, а коли я зачинала голосно з нею плакати, заспокоювала, що Господь на третій день воскресне.

Церкву у Федунці закрили у 30-му році, тож святити паску прийшлося носити аж до Лиману. Раз лише пам'ятаю, мама довго не приходила з паскою. Тато нервово виглядав за нею по всіх вікнах. Я гралася з своїми малими приятельками. Високі паски лежали покотом на ліжку.

— Та, чи можна розговлятися? — питаю.

— Так, уже пізно, треба щось тобі з'їсти.

Я скоро беру ножа, розрізаю найбільшу паску і частую своїх приятелів. На це надходить мама. Мабуть була дуже стомлена з дороги, бо вперше мене біла і приказувала:

— Не можна їсти несвяченої паски, хоч би чекала й до завтра. Це запам'яталося на весь вік.

У Шишаках ходили святити паску до Кова-

лівки, а потім аж до Багачки за 15 км, але ніколи ми не їли несвяченої паски.

VI

У 1929 році баба Наталка вирішила помиритися з мамою. Під тиском старших синів написала мамі листа, щоб приїхала у відвідини і забрала свій посаг. Вибралися ми вдвох та по обіді приїхали до Харкова. У Харкові зупинилися в маминої тітки, що мала каменицю на два поверхи в центрі міста. Тітка була заміжня за інженером, мала з ним троє дітей. Його більшовики забили під час революції і — чудо чудес — визнали свою вину, визнали, що забили цілком невинну людину. Тож залишили за тіткою каменицю на чотири квартири. З цього вона жила й виховувала дітей. Але ще гірше нещастя спіткало тітку. Її найстарший син також закінчив інженерію, як і батько, успішно склав іспити та спішив сказати мамі про свої успіхи. Вискочив з трамваю перед самим домом і був на місці забитий протибіжним трамваем. Коли ми приїхали, тітка була вся в чорному. Великі кімнати здавалися височенними і пустими. Жила вона тепер з молодшим сином, дочка була десь у школі. Вона

голосно до мами говорила, тож по якомусь часі я запитала:

— А чого вона на тебе кричить?

— Вона не кричить, вона добре не чує, через те так голосно говорить.

Її відразу я прозвала «бабка горласта», і пішла спати. Вночі прокинулася. Можливо, нове місце чи інше ліжко, чи рух трамвайний за вікном не давав мені спокою. Я тихенько відчинила двері. Це була кухня. Високо під стелею перед образами горіла лампадка. Тітка клячала на підлозі, молилася. Її рівномірний шепіт нагадував мені молитву мами. Я вилізла на крісло і скоро заснула. Вранці тітка знайшла мене сплячу на кріслі і занесла до ліжка.

— Подумай, яка розумниця! Прийшла молитися зі мною, янголя ти мале!

О третій годині тітка вставала й молилася до самого ранку за спокій душі свого улюбленого сина.

VII

Сльозам і поцілункам не було кінця при зустрічі з бабою Наталкою та всією родиною...

— Сестро, майже все твоє добро проїли під

час голоду, та й золота багато не лишилося, але ми відплатимо тобі, побачиш — віддячимо, — тихо говорить дядько Гаврило.

— Навіщо це? — каже мама, — я рада, що всі ви живі, другої заплати мені не треба.

Мені баба Наталка подарувала велику свинку і в ній сімдесят карбованців сріблом. Мамі віддали два золоті хрести, перстені, сережки, золоті гроші та одяг. Навантажені клунками, ми відїхали до Харкова, а тоді додому.

У «бабки горластої» мене чекала несподіванка. Вона купила мені аж дві ляльки. Одна величезна, як і я завбільшки, з очима, що відчиняються і замикаються, а друга маленька — немовлятко в сорочинці — завите в хустку, що вміє ссати палець.

— Немовлятко неси на руках, — каже до мене бабка, — а велику ляльку запакуємо.

Мама дивилася на всі свої пакунки і думала, як вона дасть собі раду з усім цим добром, як улізе до потяга? Допомогли до вокзалу, посадили до вагону. Хтось сів на мою ляльку-немовля і роздушив живіт.

Аж ось уже й Сагайдак.

Як приїхали додому мама розпакувала велику ляльку, зліпила немовлятко й наказала їх пильнувати. Я схопила велику ляльку і зникла з нею

за хатою в садку. Скоро знайшла дві цеглини й розбила її голову. Мені кортіло подивитися, хто це там порушує очі в ляльки, що вони заплющуються і розплющуються. Яке ж було моє розчарування, голова в ляльки була цілком порожня. Я розревлася на цілий садок.

— Мамо! Лялька не має нічого в голові, вона цілком пустогорова!

— Лишенько моє! Що ж ти наробила з чудовою лялькою? Пропала така лялька. Ну як тепер її поправити? Нову голову треба купити, як же її поправити? — бідкалася мама.

Я ніколи не любила гратися ляльками. Я мала лише одну пошиту мамою, і з нею дуже рідко гралася.

Я любила складати кубики, а найбільше читати книжки. Ще не вміла добре говорити, а тато вже кожного разу як тільки їхав по товари, то все привозив книжечку. Мама читала мені і за декілька повторень я знала її напам'ять, читаючи далі сама. Я всіх запевняла, що вмію читати.

— Ну як ти вмієш читати, коли ти ще не знаєш літер? — питався Дмитро Григорович.

— Я літер не знаю, але читати вмію.

Він відкриває книжку посередині.

— Ось прочитай тут!

Я по малюнках пригадую зміст і майже завжди читаю правильно.

Справді я любила лише одну ляльку в світі, але вона не належала мені, вона була власністю дружини Дмитра Григоровича.

Дмитро Григорович також не сагайдацький, він із села Груні з-під Зінькова, з того самого села, що Остап Вишня, мабуть усі там такі смішаки. Дмитро Григорович має закінчену гімназію в Києві, освічений. Він фотограф і купець в одній особі. Грубий, низький з великою бородавкою на щоці та маленькими веселими очима, він навіть як нічого не каже, має смішний вигляд.

А дружину собі вибрав красуню! Русі довгі коси, великі голубі очі, кругле обличчя, як намальоване. Маруся майже неграмотна, вона також із Грунь, скучає в Сагайдаку за ріднею, не може звикнути до купецького життя, відірвана від ґрунту, своєї землі, свого села.

— Єлю, прийди до мене у відвідини, борщу наварила, що і в царя такого нема, — просить маму на обід у неділю.

Мама вбирає мене в найкращу суконку, пантальони з коронкою, панчохи, черевики, і ми йдемо до Марусі в гості.

Маруся відчиняє скриню і з неї витягає ляльку, дає мені і каже:

— Лишень трошки погратися, нічого їй не зроби, це моя дитина.

Я дуже люблю тітки Марусі ляльку. Це ж Дмитро Григорович привіз її аж із Києва. Вона має порцелянову голову, руки і ноги, вбрана у штудерний одяг і має чудові довгі коси. Я вже хочу її роздягати.

— Я казала лише носити і колихати! — гукає Маруся. Вона розмовляє з мамою, але вся її увага спрямована на мені і ляльці.

Час уже додому. Тітка Маруся бере ляльку і ховає до скрині.

— Ще дам погратися, як прийдеш.

Маруся дуже хоче мати дітей, але не може. Рожева як кров з молоком красуня, вона раптово захворює на скоротечні сухоти й за рік умирає. Згодом умирає її батько, брат і сестра. Залишилася тільки теща і Дмитро Григорович.

Дмитро Григорович повертається до села Груні доглядати тещу. По роках приїхав у гості.

— Як теща? — питає мама.

— Плакала, плакала, так я її видав заміж, — як усе жартує Дмитро Григорович. Сам ніколи більше не женився.

VIII

*Ой наступає та чорна хмара,
Став дощ накрапати...*

Народна пісня

Колективізація проходила туго. Пускалися різні чутки. Раз-у-раз до сагайдацької сільради приїжджали нові пропагандисти, та проте сагайдачани не спішили писатися до колгоспу. Одного дня тато отримав непомірно високий річний податок. Якийсь неспокій заворушив серце.

— Кінчається торгівля, — сказав до мами тато, — щось інше мусимо шукати.

— До колгоспу? — питає вона.

— Таж я ніколи не працював на ниві, за-сміють селяни і виженуть з села.

Зібрав усі гроші і віддав у сільраду. За місяць приходить той самий податок! Тато скоро біжить до сільради.

— Товариші, це помилка, я тількищо запла-тив налог у цій сумі.

— Ні, це не помилка, це додатковий. Запла-тиш податок — можеш і далі торгувати, в ін-шому разі йди працювати до колгоспу.

— Алеж я ніколи в своєму житті не працював на ниві.

— То перекваліфікуйся! Не заплатиш, не маєш права торгувати, не підеш до колгоспу — позбавимо тебе права голосу.

Повернувшись додому, схвильований тато заявив:

— Завтра ідемо до Андрія. Наближається біда, треба відвезти деяке майно на перехови. Наближаються страшні часи!

Ми приїхали до Харкова, але підводи до Черкасько-Лозової не знайшли. Йдемо пішки. Надворі досить холодно, річка і ставки розлилися, затопили дороги.

— Може підемо навпростець? Я тут добре знаю дороги, — каже тато.

— Алеж небезпечно, кругом вода.

Тато пробує ногою і провалюється під льодом.

— Ні, краще довкола, безпечніше.

Дядько Андрій і його сім'я зустрічають нас і частують. Я вперше сплю з дітьми на великій теплій печі. Дядько Андрій вже колгоспник. У нього не будуть шукати, треба лише все вміло сховати, так щоб ніхто не бачив. Уночі витягають цегли з-під припічка, складають все і замурують назад.

ІХ

— Чи йдеш до колгоспу? — питають тата.

— Ні, ніколи не піду. Я не можу заваджати чесним людям.

— А як податок, також не маєш чим платити?

— Ні.

— Позбавлений права голосу! Тоді лише повернемо право голосу, коли працюватимеш! Коли піймаємо на торгівлі — посадимо! — сказали в сільраді.

...Завтра їду до Києва, — подумав тато.

Х

Був 1931 рік. За місяць тато приїхав із Києва фотоапаратом. Він мав великий чорний фотоапарат, як у Дмитра Григоровича, велику товсту книгу, що вчила як робити проявитель, закріпитель, все про об'єктив, папір і касети.

Тато має нову професію, перекваліфікований.

— Не можеш працювати сам від себе, — сказали в сільраді, — можеш працювати лише від установи.

— То знайдіть мені установу!

— Ти ж не маєш права голосу, ніяка установа тебе не прийме!

Тато «на чорно» підробляє фотографією на базарах і ярмарках, охочих до знімок дуже багато, та й знають його всі з торгівлі.

Наближався 1932 рік. Одного дня комісія прийшла шукати хліба.

— Ми не селяни, ми не маємо землі, ми не сіємо, ми не маємо навіть городу! — запротестував тато.

— Маєш хліб!

— Ні! — категорично заперечив тато.

Зайшли до кімнати. Під стіною довгими рядками аж до стелі стояли ящики, колись повні товару, тепер пусті. Заглянули в один, другий. Пішли.

— Слава Тобі, Господи, слава Тобі! — перехрестилася мама тремтячими руками.

В одному ящику, на споді було сховано декілька пудів борошна.

XI

*А до мене Яків приходив,
Коробочку раків приносив...*

Народна пісня

Ішов 1933 рік.

...Усе тяжче й тяжче було щось купити на базарі, а запаси картоплі і борошна маліли з кожним днем. Уже мама випродала та виміняла всі найкращі хустки, матерію, нитки, голки, стрічки, заполоч і все, що залишилося з торгівлі або було приховане від тата «про чорний день». Уже все золото було відвезено до торгсіню в Полтаву за крупи, борошно, риж і цукор. Золоті хрести, півтора аршина золотого ланцюжка (у великі свята мама вбирала хрести, обкручуючи ланцюжок декілька разів довкола шиї), перстені з дорогоцінними каміннями, дві широкі обручки, серги та медальйони. Залишилися лише золоті гроші, бо мама боялася відвозити їх до торгсіню. Ходили чутки, що слідкують за людьми, які міняють золоті гроші на харчі, пізніше арештовують, допитують, вимагають більше, а якщо не віддаси, — знущаються, тортурують.

За картоплю мама віддала срібні рублі, бабин дарунок. Але одного дня показала мені два чу-

дові мережкою і гладдю вишивані полтавські рушники.

— Не могла не взяти. Яка праця, яка краса! Це будуть тобі, та це ж і були твої гроші.

— Мушу знову їхати в торгсін, відвезти свої останні сережки. Як я їх люблю! Все мріяла подарувати тобі, коли виростеш. Це твої сережки, як мені їх шкода!

Мама бідкалася за тими сережками вже цілий тиждень. Подумаєш, що там таке в тих сережках, скільки клопоту.

За день мама повернулася:

— Подумайте! Якби знала, ніколи б не віддала! Червоні камені скоро витяг і вкинув до окремої скриньки, промимривши: «за це нічого не платимо», а золото заважило так мало, що отримала 1½ кг рижу, трохи цукру та борошна. Якби знала, ніколи б не віддала, це були для тебе, це тобі ховала і тримала, такі сережки, така пам'ятка!

Я вже ненавиділа ті серги, як би я хотіла, щоб мама їх ніколи не мала, скільки вони завдали їй клопоту й жалю!

— Мамочко, я тобі куплю кращі, як виросту!

— Дитятко моє, розумниця моя! — мама вже плакала.

Та одного дня сталася новина. Наш господар

Федоряка десь напивав для мами козу. Пізнього вечора, виміняна за золоті гроші коза, як якась чудо, стояла в стайні і ремигала сіно.

— Зараз коза не дає молока, бо з козеням, але як прийде маленька кізка, тоді заживемо, — каже мама.

За декілька днів ми вже мали козлика. Козлик був маленький, плигав по всій хаті, по скринях, моему ліжку, і я його всім на втіху, назвала Йосипом. Йосип жив у хаті, його не можна було показувати надвір, тож коза і Йосип жили інкогніто.

За декілька днів тато Йосипа зарізав. Мама загорнула трохи м'яса у хустку і наказала нести хрищеному Якову. Я дуже хотіла відвідати хрищеного, вже більше року як я його не бачила.

— Іди, ні до кого не говори, не кажи що несеш і скоро вертайся, — наказала мама.

Я вже мчала знайомим Сагайдаком: ось біля водокачки, станції, через рейки і вже здалека бачу хату хрищеного.

Постукала в двері. Сам хрищений обізвався.

— Хто там?

— Це я, Люнічка.

Він горнув мене до своїх грудей.

— А де ж хрищена? — поцікавилася я.

— Пішла на Дмитрівку міняти.

Я оглянулася довкола. Хата раптом зробилася дуже простора, справді в хаті нічого не було. У вітальні залишилося одне ліжко. Так, це було моє улюблене ліжко, ні в кого не було такого, лише в мого хрищеного батька Якова. Воно було все металеве, вироблене срібними та золотими візерунками. Це ж він привіз його аж із Харкова, срібне ліжко з високими пружинами. Ми сіли на ліжку.

— Хрищений, — я нахилилася до його вуха і зашептала, — мама передала тобі трохи м'яса з Йосипа.

Його голова здригнулася.

— З нашого маленького, дурненького козлика?!

— З козлика! — і ми обоє розсміялися.

Я вже оповідала йому цілу епопею нашої кози, народження дурного козлика Йосипа і як я тепер носитиму йому молоко від нашої кози.

— Люнічка, яка ти вже велика! Ось ти мені вже по пахви, і як би я хотів бачити твоє обличчя, як би я хотів бачити тебе дорослою!

Він водив своїми руками по моєму обличчю, і тихі сльози текли з незрячих очей.

Хрищений, як і тато, був торговцем, але як заборонили приватну торгівлю та оподаткували так, що не міг заплатити податку, він пішов

працювати вантажником на рамках. Від непосильної праці почав тратити зір і пізніше зовсім осліп.

— Ну, як же там кум Яків?

— Сказав кланятися, дякував за Йосипа. Я ним трохи його налякала. І більше нічого. Сидить на ліжку такий повний і руки такі повні. А в хаті у них цілком пусто. Хрищеної не було, пішла міняти на Дмитрівку.

За два дні ховали мого хрищеного тата Якова: ще того самого дня він повісився на своєму срібному з візерунками ліжку, залишивши м'ясо з козлика своїй дружині.

XII

Чорними хмарами вкрита Вкраїна...

Ів. Багрянний

Чорніші й чорніші вістки ходили. Вимирають села, — нишком шептали батьки, щоб я не чула.

Все менше й менше було їсти, все менші й менші кусочки хліба ділила мама на обід.

Я питаю:

— Ма, а чого ти татові даєш найбільший кусочок хліба, мені менший, а собі найменший?

— Я не голодна, — каже мама.

Не зважаючи на те, що у тата відібрали право голосу, сільрада назначила його виконавцем. Щоранку йшов він у сільраду, розносив повістки і приходив додому.

Одного ранку тато пішов до сільради, та за хвилину повернувся.

— Ходімо зі мною, — сказав мамі, — там страшне робиться.

Мене замкнули в хаті на замок, а самі подалися до сільради. Я бачила, які були стривожені батьки, тому зараз же сіла на вікні і виглядала, що діється довкола.

Раптом через наш двір від Півнів почали бігти селяни в напрямку залізниці.

Надворі було, мабуть, холодно, бо вбрані були в хустки та юпки.*

За декілька годин уже деякі з них бігли назад, тягнучи за собою мішки зі збіжжям, яке не в силі були підняти.

Тато оповідав, що величезна сила селян із сіл та хуторів рушила раннім ранком до рамок, розбила їх і пограбувала збіжжя. Охорона не в стані була їх стримати. З Полтави викликали

* Юпка — верхня жіноча одежа, схожа на керсетку, лише з рукавами і на ваті.

додаткові військові загони. Людей топтали кіньми, били, віднімали мішки з зерном та відіпхнули від рамок аж на базар. Тут люди збилися для самооборони у круглу кулю, їх розривали, били, кого витягли — заарештували та повезли на Полтаву.

Хто був сильніший і набрав скоріше, той може і добіг додому та щось приніс, але в більшості все було відібрано. На другий день, за чийсь наказом, було дано по декілька кілограмів гороху.

А рамки на Сагайдаку тріщали від зерна. Збіжжя горіло, бо не було кому його перегортати, рухати та вантажити на вагони. Виснажені люди вмирали з голоду, а їхній тяжкою працею зароблений хліб гнив, горів.

Село і школа наче вимерли. Все менше й менше дітей приходять до школи. Для них відкрили колгоспну кухню.

— Піди Люню, там суп дають, — просить мама.

Я йду від Карпенкової школи, через колись чудовий яблуневий садок, а тепер занедбаний, чорний, біля казенного ставка до кухні.

Заправлену борошном рідку юшку наливають в миски і дають кусочок неопределеного хліба. Мої однокласники з прозорими обличчями і ве-

ликими очима жадібно сьорбають юшку. Я не можу цього їсти, мене нудить. Щоб якнайскоріше вирватися на повітря і бігти додому! До кінця року обходжу кухню іншою дорогою, щоб не нюхати запаху вареної лободи.

XIII

— Ма, а коли ще відвідаю хрищеного Якова?

— Не відвідаєш, — каже мама, — його вже нема в живих. Тоді коли бачила його востаннє, попрощався з тобою. Просив, щоб прислала тебе.

— Ма, підемо на могилу?

— Ні, дитино, його могила не позначена. Він покінчив самогубством, тож похований у непозначеній могилі.

Я боялася тепер навіть дивитися на дмитрівський цвинтар, де в непозначеній могилі лежить мій святий хрищений батько Яків. Ішла тепер до школи польовою дорогою.

XIV

Щоб якось трохи відгодувати, мама вирішила відвезти мене на літо до баби Наталки. Там є корова, свіже молоко, яйця, — може поправлюся. Приїхали ми до Харкова по обіді, зупинилися як звичайно в бабки.

— Перепочинь, залишися до завтра, — просить бабка маму. — Сьогодні вже пізно, і так тяжко буде знайти підводу до Сороковки.

— Мушу якнайскорше повернутися додому. Чоловік ще без праці, хтось обіцяв якусь працю в Шишаках. Мушу якнайскорше додому.

Ми вже на Кінному базарі. Мама купила французьку булку, трохи цукерок, горіхів, і пішла шукати підводи.

— Всі вже давно розїхалися, чекайте до завтра.

— Ні, підемо пішки, хтось пізніше надїде, — вирішила мама.

Помалу вийшли за Харків, за Тракторний завод.

Кропив дрібненький дощик, але вже розпогоджувалося і тепліло. Мама роззулася, поклала черевики й гальощі до кошика, зв'язала два кошики разом, перекинула через плече і босоніж іде по знайомій дорозі.

Відійшли вже далеченько. На дорозі ні духа ні в один бік, ані в другий.

— Ну, що ж це таке? Ще ніколи такого не було, — бідкалася мама.

Раптом я завважила, що дві постаті наближаються до нас від заводу. Високий худий чоловік і нижчий біля нього.

— Ма, глянь, хтось також іде на Сороковку.

Мама оглянулася і сказала:

— Ну, будуть попутники.

Видно було, що хлопці хочуть нас наздогнати, вони не йшли, а майже бігли до нас широкими кроками. Це маму трохи збентежило. Коли порівнялися, один відразу всунув руку до кошика. Мама скинула тягар на дорогу.

— Хлопці, ви голодні? — спитала.

— Так, — каже високий.

Мама вийняла французьку булку, переломила надвоє і подала.

— Давай ще! — жадібно запихаючись хлібом, сказав високий.

— Більше немає, там лише дитячі речі, йдемо в гості.

Високий схопив і потягнув клунки до себе, мама не давати. Тоді нижчий витягнув із кишені товсту залізну штабу, якою прикручують залізничні рейки, і вдарив маму по нозі. Мама впала

і закричала з болю. Вони схопили обидва кошики і побігли вбік. По дорозі викидали мої речі: книжки, забавки, забрали лише істівне. Я бігла за ними і гукала:

— Віддайте мамин черевик! Віддайте черевик!

Бо один черевик упав на дорогу, а другий залишився в кошику. Вони кинули й черевик. Я позбирала все і позносила біля мами. Мамина нога посиніла, почала пухнути. В калюжі намочила щось і приложила до ноги.

— Тепер уже не можу йти, будемо тут сидіти й чекати.

За якийсь час почали йти люди і їхати підводи. По голодних хлопцях пропав і слід, але добрі люди привезли нас аж до бабиної хати.

Мамина нога спухла, посиніла, але не була зламана. Треба лежати в ліжку, поки не покращає. Це вийшло мені на користь. Я відбувала свої вакації з мамою.

Баба Наталка жила з дядьком Григорієм. У дядька було троє малих дітей, корова, свині, кури, гуси. Дядько з тіткою працюють у колгоспі, а баба на господарстві. Вставала вона, як і мама, вдосвіта. Доїла корову, напувала мене теплим з-під корови молоком, годувала кури, гуси, телята, доглядала діти, варила обід. Увечорі лягала до ліжка і я коло неї на тапчані.

Її хата вся в образах. На трьох стінах висять угодники, що охороняють бабу, її обійстя, її дітей і внуків. Баба молиться так само шепотом, як і мама, але мені здається, що вона ніколи не спить, бо вже в ліжку, цілу ніч плете мені на зиму панчохи.

— Мамо, прийдіть до мене трохи відпочиньте, — просить старший син Гаврило, що живе поруч. Він не має дітей і його хвора дружина Ганна звільнена від колгоспної роботи.

— А хто буде тут робити? — питає баба. — Віддихнемо як помремо.

Дядько Гаврило — голова колгоспу, але працює тяжче як хтобудь, з ранньої зорі до пізнього вечора. Під час колективізації хотів виїхати до Харкова, як наймолодший брат Іван, та шкода було расових жеребців. Отож, заради них, щоб їх не попсували, дядько і сам записався до колгоспу. Село вибрало його головою.

Село Сороковка невелике, всього півтори сотні хат, а проте має свою церкву. Коли у 30-тих роках приїхали харківські комсомольці закривати церкву, все село вибігло з палицями й рогачами, і церкву відвоювали.

Наклали непосильні податки, все виплатили селяни, і в церкві йде відправа в неділю і всі свята.

Дядько рядив чужим добром як своїм. Кожного дня виряджав дві підводи до Харкова з молоком, одна з молоком від колгоспних корів, друга підвода від села. Кожного дня був розрахунок за молоко, літом продавали також і городину, якістю якої славилася Сороковка. Кожний двір давав частину прибутку на сплату податку за церкву і таки вже втримали церкву аж до війни. Мабуть за їхню вірність Господь винагородив їх, бо страшна чума голоду, що пройшла по всій Україні, — зберегла, оминула Сороковку.

— Скоро тато вже приїде за тобою, — каже баба, — скоро знову школа.

Я дуже скучила за домом, за татом, за мамою, я вже дуже хочу їхати додому. Щоб скоріше!

Яка ж радість — тато приїхав!

Скоро спакували і від'їхали до Харкова.

На Кінному базарі тато купив для мене щось їсти. Раптово я захворіла. В мене почалася бігунка й уніти.

— Лікаря! Я негайно потребую лікаря до дитини!

— Чоловіче добрий, звідки ти? — питають.

— З Сагайдака.

— Чим скорше йди на вокзал і їдь додому. І

здорових дітей тут викидають у спільну яму за Харковом, ніхто тут нікого не лікує.

Тато біжить зі мною на руках до вокзалу. Хтось напоїв теплим чаєм, всіли до вагона, я заснула.

XV

З допомогою одного давнього приятеля-комуніста, тато влаштувався на працю фотографом у новоствореному районі Шишаки. Я і мама залишилися самі на Сагайдаку, поки тато знайде приміщення. Я з мамою далі живемо у Федоряки. Я ходжу вже до третьої класи. Мене сьогодні прийнято в піонери. З червоною краваткою на шиї я біжу показати мамі новину. Наш піонервожатий розказував нам, що піонер не вірить в Бога, що Бога немає. Піонер має про це розказати своїм темним, неосвіченим батькам, що ще й досі поклоняються і вірять в забобони. Я аж почервоніла від швидкого бігу і хвилювання.

— Ма! — кличу здалека. — Ма! Дивись, я вже маю піонерський галстук! Ма, знаєш, що сказав нам піонервожатий? Казав, що Бога немає і що ти мусиш викинути ікони.

Мама мене обнімає і садовить на коліна:

— Ікони хай висять, вони їсти не просять, — каже спокійно вона. — Але ось як ми поїдемо в Шишаки, там, може, й треба буде сховати ікони до скрині. Тато працює при театрі, ти будеш у школі, там район, десятирічка, не знати, які люди приходитимуть до хати, а ти мусиш скінчити школу і вийти в люди. Там, мабуть, сховаю ікони, але колись витягну і знову повішу на покуті.

Я лежу в ліжку і чекаю. Мама сьогодні щось довго крутиться біля кухні. Мабуть не прийде молитися перед моїм ліжком, бож я вже піонерка. Я лежу з заплющеними очима, неначе сплю.

— Господи, Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй нас! — мама кладе великі хрести на себе з поклонами. — Вислухай і помилуй.

Я засинаю під її молитовний шепіт.

XVI

Нарешті ми в Шишаках. Татові було тяжко віднайти помешкання в переповненому новому районі, та й не знав, чи втримається на своїй такій новій для нього праці.

До Шишаків ми приїхали в травні 1935 року. Тато віднайшов нам кімнату недалеко його праці

і школи, в домі Марії Захарівни Дятлової. Марія Захарівна каліка. Батько її, колись також заможний купець, витратив великі гроші на лікування дочки. Вона, коли була молодою дівчиною, захворіла на запалення суглобів. Цілковито було здеформоване праве бедро та обидва лікті.

Вона ходила зігнута удвоє, обидві руки немічно звисали. Їла, кинувши руками на стіл і слабо перебираючи пальцями.

Батько, щоб дати їй утримання, заснував для неї вишивальну майстерню, де працювало понад тридцять дівчат. Вишивали сорочки, рушники: особливо великі замовлення були на рушники вишивані в п'ялах. Нова влада майстерню забрала. Жила Марія Захарівна з людей, яким винаймала кімнати у своїй просторій хаті.

В одній кімнаті жили ми, у другій, меншій, медсестра, що працювала в шишацьких лікарнях, у третій спала Марія Захарівна, а кухню відпустила протягом шкільного року двом дівчатам з хуторів, що ходили до шишацької школи. Ще в кухні, на малій скрині, спала жінка, що доглядала Марію Захарівну. Сарай віддавала в оренду санітарній частині лікарень. Вона вміла ворожити та відгадувати сни. І так ця цілковита каліка жила, утримуючи себе.

Мала вона грубий голос і завжди на когось

сварила. Спочатку я її дуже боялася і вмить пролітала до нашої кімнати, через кухню, де вона все сиділа.

— Зачиняй двері, кукла ти американська! — гукала вслід Марія Захарівна.

Тато працює фотографом при шишацькому театрі, а ми живемо навпроти. Театр стоїть на місці колишньої чудової п'ятибанної церкви. Її зруйнували у тридцятих роках і там поставили театр; при ньому бібліотека, читальня, аматорський театральний гурток, хор, духовна оркестра, театральна зала на чотириста місць, два рази на тиждень кіно.

Тато працює не за платню, а від виробітку. Йому платять тридцять п'ять процентів від кожних сто рублів, що він заробить. Зате театр постачає фотоматеріал: папір, фільми, касети, хемікалії.

Шишаки — район, п'ять тисяч мешканців, три колгоспи, десятилітка, банки, районіві установи, ідальні, чотири крамниці. В крамницях нічого немає для фотографа. Тато відразу зорієнтувався. Якщо не будеш забезпечений потрібним фотоматеріалом, не буде чим працювати. Треба самому купувати все, що потрібно. Залізниця в Ярьськах, за дванадцять кілометрів, коней з колгоспу ніхто не дасть, автобуса немає. Пішки йде

мама до Яресьок, щоб поїхати до Харкова, виступає в довгих чергах, щоб купити все, що потрібно. Ціла родина була змобілізована, щоб дістати фотоматеріали. Мало що лишалося з 35% заробітку, а все ж таки живемо.

XVII

*Чи знаєте ви українську ніч?
Ой, не знаєте ви української ночі!*

М. Гоголь

А чи були ви коли на Полтавщині, чи купалися в Пслі, їли опішнянські сливи? Ні. А чи бачили, як танцюють перевізькі хлопці і дівчата біля млинів? Не бачили? А може ще доведеться. Але Шишаки ви бачили! Це мальовниче розлоге село простяглося вздовж лівобережжя тихого Псла, розташоване на численних горбах-шишках, від цього і назва.

Шишаки, як і всі козацькі українські села, поділені на кутки. В центрі гора, на горі колись стояла величава п'ятибанна церква, тепер театр, друга величава церква в Шишаках була на Подолі, нині з неї лишилася лише купа цегли, яку селяни поволі розбирають на свої потреби, а там

десятилітка, лікарні, магазини, районіві установи простягнулися вздовж головної вулиці аж до базару і пошти. Вулиця продовжується через Тутківку та Сердюківку і стукотить кованим шосе до сусідніх Яресьок.

Яреськи — улюблене село Олександра Довженка. Це тут він створив три свої найкращі фільми: «Звенигора», «Земля» і «Щорс». А з тим Щорсом була ціла історія, може розкажу пізніше.

На Сердюківці хата Федора Григоровича Кричевського. Це тут він живе в літні місяці, працює, і майже всі його полотна — це шишацькі краєвиди і люди. З його двору, перед його очима аж до Перевозу простяглася чудова панорама: Луг, Березівка, Поділ, Ракосіч. Сади і гаї, підперезані внизу синім Псллом. За Псллом ліс, а далі бір і піски, колишне старе русло Псла, що тягнеться ген-ген аж до Матяшівки, Гоголева, Миргорода.

Всі панорами та краєвиди Федір Григорович Кричевський виконує достеменно зі свого двору.

Село змінюється з роками, убожіє матеріально під непосильною колгоспною системою, та народ, люди його залишаються тими самими, що з гоголівським гумором стараються жити життям чесного трудівника.

Совітська влада на село майже не доставляє краму, тож шишачани ходять у домотканому

полотні, накриваються домотканими ліжниками, поли* застеляють ряднами, тчуть на верстатах, тіпають коноплі, прядуть прядиво, вертять веретенем.

Яка різниця між дореволюційним і радянським селом, найкраще показав Ф. Г. Кричевський. Ось його «Наречена», що намалював він 1910 року. В центрі, взявшись у боки, гордо стоїть наречена. Це Христя Скубіївна, дочка шишацького козака. На ній білий весільний байбарак з парчевим ковніром і такою ж попередницею, плахта, добре намисто з дукачами, червоний шовковий весільний вінок, червоні чоботи. Усміхнена і щаслива, вона гордо і сміливо дивиться в обличчя життю. А погляньте на «Замріяну Катерину», яку намалював Федір Григорович у 1937-40 роках. Коли я її вперше побачила, я заплакала, мені здавалося, що це я або хтось з моїх шишацьких товаришок. Як він міг так точно знати, що в наших душах, як він міг усе так хвилююче передати?

Катерина з янгольським обличчям і тихою усмішкою заплітає свої довгі коси. Вона не має ні намиста, ні дукачів, вона не має плахти. Її стрункий, майже дитячий стан огортає чорна

* Поли — дерев'яні ліжка.

дерга, що її носили в будень лише літні жінки до роботи. Вінок і стрічки совітської якості лежать на ослінчику. Боса стоїть вона в одвірках своєї хати: вона втікає з села — до Полтави, до Києва вчитися і мріє найкращі думки.

О. Довженко любив Ярьські, а в Шишаках кожного літа товчеться Київська кіностудія. Тут зфільмували «Наталку Полтавку», а «Майську ніч» та «Сорочинський ярмарок» у Перевозі і, звичайно, в Сорочинцях.

Літом на Пслі немає де курці клюнути. Понаїжджає дачників з цілого світу, всі хати і клуні завалені відпочиваючими. Але ми з ними не родичаємося. Говорять вони не по-нашому, і хоч ми вміємо говорити по-російському, та не хочемо, хай вони вчаться.

А ще за Щорса. Як пливете човном із Шишаків до Ярьсьок, то минете спочатку Бутову, а згодом Лису гору. Бутова гора — це посілість колишнього шишацького діди́ча Яковенка. У триповерхньому будинку тепер дитяча санаторія. Сюди приїжджають діти з цілого Союзу, ми там не ходимо. Нам нема там діла.

Ось хлопці бігають на Бутову, але це у відвідини до професора Івана Аполоновича. Він кожного літа приїжджає з Москви і живе на Бутовій горі на пасіці. Професор біолог. Усе своє

життя він вивчає міграцію африканського нічного метелика. Чи ви коли бачили африканського нічного метелика? Це велика нічна мотиля, десь вісім сантиметрів завширшки. На червоно-оранжевих крилах великі синьо-фіялкові кола, наче очі. Спереду на голові довжелезні антени. Професор дослідив, що саме цими антенами і чує метелик свою пару аж до Перевозу, Україну знає і летить аж з Африки в Шишаки. Він також збирає жаби, ящірки, вужі, гадюки і всяку нечисть і відсилає до своєї лябораторії в Москву. Хлопці приносять йому, за плату, повні пазухи цих плазунів. Я бриджуся, я боюся, зроду б у руки не взяла, навіть жаби.

Бутова гора не висока, вкрита соном, чебрецем і пахучими суніцями. Але Лиса гора височенна! І ось пішла чутка, що О. Довженко знайшов смільчака, що плигнув з Лисої гори верхи на коні у Псьол і не вбився. Заплатив йому Довженко десять тисяч карбованців! От герой!

Щотижня ми бігали до театру і питалися, коли вже буде йти кіно «Щорс».

— Відчепіться від мене, я нічого не знаю, — відпекується від нас касирка.

Нам до «Щорса» немає ніякого інтересу, а ось чи справді є такий фантастичний кадр із вершником на коні?

XVIII

На шкільному дворі метушаться діти. Тато влаштував мене до четвертої кляси нагорі, вчителька не хотіла приймати: «Кляса і так переповнена, хай ходить на Шишку, там менше дітей».

Директор школи допоміг, тато з ним уже давно приятелює, навіть якийсь час у нього жив.

Я несміло наближаюся до шкільних дверей.

— Ти нова? — питає малий пацан. — А в якій клясі?

— В четвертій.

— І я в четвертій, давай проведу.

— І без тебе знаю дорогу.

Він хоче взяти мої книжки. Я гримнула його книжками по голові.

— Кажу, без тебе.

— От уже й битися відразу. Я також умію.

Заходжу до кляси, вчителька садовить мене в останню лавку біля пацана. Він висолоплює мені язика.

На перерві знайомлюся з дівчатами.

— Я Ніна Неутрієвська, хочеш — на великій перерві підемо до мене.

Нінини батьки вчителі, і вони живуть у вчительському будинку. От уже маю товаришку. Вчительський будинок поруч. Нінина мама, Ан-

тоніна Іванівна, щось порається біля кухні, вона викладає хемію і біологію в молодших клясах, а тато Володимир Захарович українську мову й літературу в старших клясах.

Володимир Захарович сидить за письмовим столом і перевіряє контрольні роботи.

— Підрядне речення відділяється комою, дурню, — бурмоче під носом Володимир Захарович і червоним олівцем поправляє помилку.

Я нахилиюся над зошитом, щоб побачити, що це за дурень, що не знає де ставити кому.

— Ну хто ж ти така відважна? — посміхається Володимир Захарович.

— Я Люня, Нінина товаришка. Ми переїхали з Сагайдака, я також у четвертій клясі, — відрекомендувалася я.

Ми відразу стали приятелями. Його чорні козацькі вуса нагадують мені хрищеного Михайла, і мені хотілося б їх підкрутити і запхнути їх до його носа, щоб він реготався.

Але моя вчителька мене не злюбила. За першу контрольну роботу з історії я одержала незадовільно. Великими червоними літерами було написано:

«Такого письма я не збираюся читати, всі твої літери позабиралися в боки і танцюють гопака, навчися перше писати».

Я йду зі школи й реву на цілу вулицю. Жінки повибігали з хат, питають: «Що з тобою, дівчино? Чого ти плачеш?» Я тягну за собою книжки й реву на все горло. Мама почула мій голос і також вискочила.

— Хто тебе бив? Чого ти плачеш? — питає.

— Ніхто, — відказую, — моя вчителька дала мені погано, не прочитавши моєї задачі, а це вже кінець року, і мене не переведуть до п'ятої класи!

— Заспокойся, заспокойся, — каже мама, — ти і так на рік менша, посидиш два роки в одній класі.

Я ще гірше реву, впавши на ліжку.

— Ну вже не плач! — каже мама. — Ось прийде тато з праці, піде до директора і той попросить вчительку, щоб посадила тебе біля учениці, яка гарно пише.

Я вже сиджу біля Маланки Дорош і старанно виводжу кожну літеру. За тиждень я пишу як Маланка. З Ніною ми готуємося до іспитів. Здала іспити. П'ятиклясниця!

XIX

У нашій школі аж чотири п'ятих класи. Багато дітей з хуторів прийшло до шишацької школи

закінчувати неповну середню школу. Мене з Ніною розділили. Ми бачимося лише на перервах та після школи. Сиджу я з Борисом Туткою, хлопці такі пустуни, що їх розсаджено з дівчатами.

Це той самий Борис, якого я вперше зустріла на подвір'ї школи. Він надзвичайно здібний, але цілком не виконує шкільних завдань вдома, а в школі на лекціях, крім історії і географії, які він дуже любив і через те уважно слухав. Він читає пригодницькі романи. Його мрія втекти на Кавказ, а там за кордон і об'їхати кораблем весь світ! Вчителі відбирають йому книжки, коли бачать, що він читає, отож він прорізав собі більшу дірку в парті і читає тепер, тримаючи книжку під партою.

Контрольна робота з арифметики. Арифметику викладає Олександр Перебийніс, молодий вчитель, що цього року лише приїхав до Шишацької школи. Він середнього росту, чорнявий, з чорними догори піднятими бровами і орлиним зором. Ну живий тобі козацький старшина! Блискуче вчить, я дуже люблю математику і свого вчителя.

На кожний ряд по п'ять задач. Я скоро закінчую свої і він для тих дітей, що нудяться, ще додатково дає по одній. Відбирає наші листки. Борис штурхає мене в бік.

— Люнька, поможи мені.

Я вираховую і для нього.

— Хто буде підказувати, матиме знижену оцінку! — каже вчитель.

— Люнька мені підказує, — підіймає руку Борис.

— Маєш дуже погано. А Люнька зробила одну задачу додатково, тож має шість, на один знижено — має п'ять.

Ціла кляса вибухає сміхом.

При кінці року Перебийніс прощається з нами, він виїжджає до Ленінграду, вчителем математики у військовій школі. Прощали його з болем у серці, знали чому втікає. Пізніше турбувалися, чи пережив він ежовщину поза Україною?

По Україні ходить епідемія малярії. Я також захворіла. Аналіза крові показала малярію, треба пити хину. Хина гірка, як полин, і я того зроду в рот не візьму. Мама воює зі мною кожного дня, але я хини не п'ю. Ранньою весною з нашим учителем географії йдемо до лісу на екскурсію. Розпізнаємо по мохах північ, рвемо ранні підсніжники та лозу. Я маю приступ. Мене клонить на сон. Сонну, вчитель приносить мене аж додому.

Викликають лікаря, всі гримають на маму, що вона не виконує приписів лікування. Нарешті,

роблять для мене мікстуру, яку я п'ю три рази денно і заїдаю цитриною. Тато поїхав до Харкова, накупив цитринів, і я три рази денно ковтаю оту огидну речовину. Але малярія мене лишила.

XX

1937 рік.

Секретарем шишацького райпарткому росіянин — Чекалов, дружина його литовка, мають вони одну дочку Ніну, що минулого року закінчила Шишацьку десятирічку і вчиться у Полтавському педагогічному інституті. Чекалови живуть у просторій чудовій хаті, що колись належала шишацькому дідичеві, мають авто, шофера, служницю, і всі меблі від держави. Його дружина переписується з ріднею у Литві, вихваляє своє щасливе життя. Одного разу їй прислали панчохи з Литви. Це вже зв'язок з закордоном. Незабаром Чекалова і його дружину арештовують. За деякий час його випускають, але її засуджують на 25 років заслання без права переписки. Доньку виключають з інституту. Чекалов раптово вмирає на серце, а дочку добрі люди прихистили на глухому хуторі.

Заарештували ще Василя Тежука, заступника директора школи. Він галичанин, колишній УСУСУС. Одружений був з Наталею Андріївною, також учителькою, мали одного сина Володимира, мого однокласника. Василь Тежук викладав російську мову у старших клясах, був строгий і вимогливий до учнів, все повторював, що він і сам не знає російської мови на відмінно. Жили вони в окремому будинку від учителів, бо вже лагодили його, по стажу, на директора школи. Та раптом, уночі, він був заарештований. Ретельні обшуки нічого не дали, крім декількох старовинних українських книжок. Лише встиг попрощатися з сином і шепнув дружині, щоб скоро бігла до Неутрієвських і попередила, що вони наступні.

Цілу ніч Неутрієвські палили книжки Федьковича, Стефаника, Шашкевича — книжки, що не були введені у програму навчання в школах, тож могли пришити заборонену літературу і контрреволюцію.

Володимир Захарович Неутрієвський мав закінчену Київську духовну семінарію і Київський педагогічний інститут.

Дружина його Антоніна Іванівна з дому попівна. Дітей священників совітська влада дуже переслідує. Можливо тому й Антоніна Іванівна є

така суха і гостра у вихованні своїх дітей. Ніколи не скаже ласкавого слова, рідко похвалить за успіхи, мовчазна, як монахиня провадить свій дім. Мабуть, не хотіла, щоб діти були прив'язані до неї.

Мене це дивувало і страшило. Я виросла в колі люблячих, теплих, ласкавих людей.

Неутрієвських також у 1937 році виселили з помешкання і перевели на працю в глухе село.

Через деякий час вони повертаються, мабуть бракує кваліфікованих учителів, та й ніякої вини за ними не знайшли.

Одного дня пройшли чутки, що Василя Тежука привезли до Шишаків на переслухи. Наталя Андріївна з сином і дітьми з його кляси пішли на побачення. Їх до нього не допустили, але сказали чекати надворі, то побачать як його будуть везти з одного будинку до другого. З дверей будинку НКВД виходить гурт людей. Між ними обідраний, брудний, зігнений, чорний колишній вчитель. Він такий слабкий, що ледве пересуває ногами. Діти закричали з переляку, побачивши його в такому стані. Він підійшов до дружини і тихо сказав:

— Наталю, мене били, мене дуже били!

Діти закричали ще голосніше. Яка несправедливість, як можна знущатися над ще незасудже-

ною людиною! Радянська конституція не дозволяє знущатися над в'язнем! Ціла школа піднялася на ноги:

— Ми будемо протестувати, це незаконно! У радянській країні не дозволяється бити й катувати!

На другий день Тежука в Шишаках не було. Він був засуджений як ворог народу і страчений.

XXI

Від дядька Андрія прийшов тривожний лист. Згоріла його хата і все, що в хаті. «Хто підпалив, як зайнявся вогонь — не знаю, але твоє, брате, добро, замуроване під піччю, все чудом уціліло, лише пройшло димом, тож приїдь забери».

Батько вирушив у дорогу. Знайшов дядька, дядину і всю родину в домі старого батькового дядька Касіяна.

Батько поділив усе добро пополам. Одну частину забрав, а другу залишив братові Андрієві, щоб він це продав і відбудував собі хату.

Ми також уже живемо у власній хаті. Мама купила стару, занедбану хату за три тисячі карбованців. Тато дивився на ті розвалини і голосно дивувався:

— Ну, як ми тут будемо жити?

— Підмажемо, поправимо і якимось будемо жити. Дивися, тут можна пізніше ще й хатину зробити з сіней. Будемо мати свій город і свою хату.

Хата ще мала 21 соту городу. На городі росла одна груша, дві вишні, а ввесь двір був обсаджений терносливом. Колодязя не мали, воду брали від сусідів Гапусенків. По закону, службовцеві припадає 18 сотих городу, тож 3 сотих сільрада відібрала і віддала комусь з другої вулиці. Звичайно копати і обробляти такий маленький шматок землі не вигідно, тож через деякий час земля лежала обором, аж поки мама і її включила у наш город. Город, як і вся наша господарка, належить мамі. В маленькому сараї живуть кури, півень, свиня, в погребі, що стоїть коло нього, наквашено огірків, помідорів, капусти. Зберігаються буряки й картопля. Молоко, масло, сметану носить нам молочниця з хутора, все інше купляємо на базарі. Маємо kota і песика Туку. Господарі!

XXII

У Шишаках приятелями тата стали працівники театру кінотехнік, режисер драматичного гуртка та інші працівники, що час від часу збиралися у тата на обід. Мама пораяється біля кухні, а режисер Іван Переяслівський розсипає жартами та приповідками, бавлячи ціле товариство. Але лише згадав у своїх жартах українського чорта, мама підходить до нього і просить.

— Не згадуйте чорного у моїй хаті.

— А то чому? — дивується він.

— Бо ви лише його згадаєте, ось він уже й стоїть перед вами, готовий служити.

— Олено Гнатівно, та наші козаки ніколи його не боялися і викликали його на герці.

— А покажіть мені їх, де вони тепер? — питає мама.

— Ну не буду, не буду, — піднімає догори руки.

Мама тихо відходить до печі і непомітно шепче «Свят, свят, Господь Саваоф, повні небо і земля слави Твоєї», повільно обходить біля ліжок, стола і тихо відчиняє двері, так наче випишає нечистого з кімнати.

У театрі новість, приїхав новий хоролий майстер Борис Олександрович Лойко.

— Молодий, як хлопчик, — каже тато. — Новоспечений випускник Полтавської консерваторії, це його перша посада. Такий молодий, а вже має виразку шлунка, може б він приходив до нас на обід, поки приїде його дружина.

— Та вжеж від столу не відсадимо.

Лойко в нас харчується. Нарешті знайшов більше помешкання і викликав з Полтави дружину.

— Олено Гнатівно, чим віддячуся вам за ваше добре серце?

— Борисе Олександровичу, навіть не згадуйте, — відмахується руками мама.

— О, вже знаю, на канікулах буду давати Люні лекції з фортепіано.

— Ну, як ваша ласка!

...Я вчуся грати на фортепіано разом з моєю товаришкою Наталкою Нестеренко. Вона лиш цього року приїхала до Шишаків. Батько її головний лікар і хірург наших шишацьких лікарень. Наталка моя однокласниця, вона вже декілька років брала лекції з фортепіано у Дніпропетрівському, і тепер дуже зраділа, що має нагоду продовжувати. Я дуже старанно виконую вправи, щоб не затримувати навчання Талі, бо ж лекції маємо разом. По закінченні канікулів Борис Олександрович дуже задоволений

моїм поступом, ми пройшли всю першу книгу Баєра.

— Люня має великі музикальні здібності, — каже мамі. — По закінченні десятирічки ми пошлемо її також до консерваторії.

— Свят, свят, свят, — сплескує руками мама. — Борисе Олександровичу, де б ви хотіли таке нещастя на мою дитину! Люня буде вчителькою, або лікарем, або інженером, Люня буде людиною!

Більше про лекції з фортепіано не згадувалося.

XXIII

Я надзвичайно люблю театр і кіно, і не пропустила ще ніколи нічого, а ось маму не можу зтягнути ні на одну виставу. Сьогодні приїхав справжній театр аж із Полтави, професійний театр ім. Івана Котляревського. Буде гастролювати цілий тиждень.

— Ма, я купила й для тебе квиток. Підемо на «Сватання на Гончарівці». Тобі напевно сподобається.

Мама, нарешті, погодилася. Вся зала заливається сміхом, а мама сидить, непомітно втирає хусткою очі.

— Ма, чого ти плачеш? — питаю.

— Та так, мені так смішно, що аж плачу.

Нарешті вистава скінчилася, ми тихо йдемо додому.

— Обіцяєш Люню, мене до театру більше ніколи не брати?

— Обіцяю!

Я вже у шостій клясі і багато дечого розумію. Мама не може терпіти театру, бо колись тут була церква, де люди молилися і поклонялися Богу, а нині, як на гріх, сцена там де колись був вівтар. Мама приходила до театру лише як були шкільні збори.

— Ма, я обіцяю!

XXIV

Я дивлюся через вікно і бачу, як наближаються до нашої хати двоє комсомольців з паперами в руках.

— Ма, вже знову йдуть переписувати.

— Нехай воскресне Бог і розвіються вороги його... — шепче мама і виходить їм назустріч.

— Тітко, ще тільки ви та баба Гарасютиха записані як віруючі на цьому кутку.

— Чи далі віруєте? — строго звертається молодий комсомолець.

— Так, — тихо каже мама.

— Ну віруйте собі на здоров'я, тільки підпишіть ось тут, що не віруєте, — вже лагідніше просить. — Набридло ходити.

— Не можу, — каже мама.

— Ну чому? Що вам станеться? Лише підпишіть і далі віруйте.

— Не можу — повторює мама.

— Ну чому?!

— Не можу відректися від Христа, бо і Він відречеться від мене, як прийде у славі Своїй.

— А тю на вас, така вперта! Це нічого спільного не має...

— Не підпишу.

XXV

Я закінчую семирічку все на відмінно. Батьки в подарунок купили мені гітару. Всі мої товаришки грають на гітарах, я також, а ось своєї не мала. Оце несподіванка!

Ніна прибігає задихана:

— Люня, знаєш, що я отримала в подарунок від моїх батьків на закінчення школи?

— Що?

— Подорож до Києва! У Києві будемо з татом цілий тиждень! Люня, я хочу, щоб і ти поїхала з нами.

— Ніно, чи ти здуріла? Де ж я візьму гроші? Батьки лиш купили хату, а я дістала гітару, що коштувала 60 карбованців.

— Це нічого. Тато казав, що треба лише 150 карбованців, зупинимося в дешевому готелі і тільки один тиждень. Тато казав, що прийде і попросить твою маму.

Володимир Захарович говорить з мамою. Мама втирає очі, це була її мрія піти до Києва на прощу, не довелося.

— Знаєте, Володимире Захаровичу, я б ні з ким не пустила Люню, але з вами пущу, знаю, доглянете як рідну дочку.

Ми вже в Києві.

Перш за все йдемо в Києво-Печерську лавру. Тепер це музей. Головний собор лаври — Успіння Пресвятої Богородиці.

Заходимо досередини. Провідник докладно розказує, коли і ким було збудовано церкву, пояснює високо на стінах і стелі почорнілі від свічок і ладану старовинні фрески.

Мені лише 13 років, це мене цілком не цікавить, я і Ніна крутимося поміж людьми.

Та ось ми підходимо до головної ікони Успіння Пресвятої Богородиці. Невелика ікона високо висить на стіні, що вистелена синім оксамитом. Кільканадцять сходинок творять півкругле підвищення, на яке сходили вірні, щоб приклонитися до чудотворної ікони.

— Ось тут стояв чернець і спускав ікону раз на рік на храмове свято Успіння, а юрба вірила, що вона сама спускається, — вів екскурсовод. Його слова пролітають біля вуха.

Я стою, прикована до ікони. Пречиста Діва лежить у червоному савані, а довкола неї дванадцять апостолів. Руки, що хотіли доторкнутися тіла Пречистої, відрубав меч, і вони висять у повітрі. Ікона вбрана в широченну золоту раму, всипану дорогоцінними каміннями. Вони грають у вранішньому світлі червоними, зеленими, синіми вогнями! Ціла ікона, немов жива, грає і переливається самоцвітами! Такого багатства, такої краси я ще ніколи в своєму житті не бачила. Я вся застигла з дива.

Хтось із гурту запитав:

— А чи ці каміння правдиві?

— Ні, це є чеські кришталі, — каже провідник. — Правдиве каміння було продане у 1933 році за кордон, щоб купити хліба голодуючим.

Мене наче хтось ударив обухом по голові.

Сльози потоком ринули з очей, я повертаюся до Володимира Захаровича і кажу:

— Він бреше, він бреше!

— Цсс, тихо, тихо, — Володимир Захарович міцно притискає мене до себе. — Ми знаємо, ми всі знаємо!

Я не знаю, як Володимир Захарович і Ніна пережили голод, а вони не знають, як я. Про це ніхто ніколи не говорив і не згадував. Мені здавалося, що я про це все давно забула, і викинула всі ті страхіття з моєї голови. Я ніколи не сподівалася, як глибоко лежить те все у моїй підсвідомості і пече вогнем.

Ми йдемо серединою церкви, збоку на підвищенні велика мідна тарілка.

— Ось тут бідні люди кидали свої останні гроші, — веде провідник.

Мені хочеться досягнути цієї великої таци і також положити грошину. Раптом церква стає для мене дуже високою і прекрасною.

Та ж це тут, у цій церкві, живе мамин Бог, — думаю я. — Ось Він тут живе, і я тепер точно знаю, що Він існує! А вам брехунам, — дивлюсь прямо в вічі гідові, — нічого, ніколи в житті більше не повірю!

Ми йдемо до вівтаря. У вівтарі дві моделі собору. Одна подарована гетьманом Іваном Ма-

зепю, 16 фунтів срібла і півпуда золота, друга наполовину менша — подарунок Катерини II. У святая святих портрет гетьмана Івана Мазепи.

— Мазепу виклинали раз на рік по всіх церквах російської держави, — веде далі гід. — Але ченці Києво-Печерської лаври ніколи не дозволили викинути його портрета з вівтаря.

Всі йдуть до печер, а Володимир Захарович провадить нас до дзвіниці.

— Ось тут трохи сядемо, перепочинемо.

Я ще вся трясуся від пережитого. По занедбаних, брудних сходах підіймаємося високо вгору. Безліч дзвонів мовчить, годинник стоїть, все кругом запустило.

— Володимир Захарович оповідає, як за його студентських часів він з товаришами приходив до лаври на Великдень послухати дзвонів, співу, Великодньої Утрени.

— Весь Київ перекликався дзвонами з лаврою, і їхній золотий гомін розливався по всій Україні.

Сходимо вниз і обходимо довкола собору. Володимир Захарович руками розгортає високий, неполений бур'ян. Це ж цвинтар. Ось плити, тут спочиває князь і княгиня, козацькі старшини, генерали, полковники, ктитори храму. Ніде ні одного хреста, все знесено, заросло бур'яном.

У печерах темно і трохи лячно. Ми зайшли

до просторої кімнати, де лежать мощі. Лежать праведники, вбрані в парчу і золото, в ризах і чернечих одягах. Від них пахне старовиною, ладаном, спокоєм і святістю. Деякі мощі були розорені, щоб показати, як вони поскладані. Мені хочеться поправити, поскладати, закрити їх від цих страшних, сороміцьких людей, що над ними й по смерті знущаються...

З Києва я приїхала дорослою.

— Ну розкажи, розкажи, що бачила в Києві?
— просить мама.

— А, нічого.

— Розкажи, Люня. Була в лаврі?

— Так.

— Ну і що?

— Нічого, там тепер музей.

— А ще що? — допитується мама і дивується, що я така мовчазна. — Ще ніколи такого не було.

— Ма, я тобі лише одне скажу: як я закінчу десятирічку, я ніколи не поїду вчитися до Харкова, — я поїду вчитися лише до Києва.

— Мати Божа, Царице Небесна, заступнице! Зглянься наді мною, угробить мене ця дитина! Люнічко, ми нікого не маємо в Києві, вся рідня в Харкові, там нам допоможуть!

— Ма, я не знаю, як ще все це буде, але я поїду вчитися лише до Києва.

XXVI

Вересень 1939 року. Я починаю середню школу, восьмиклясниця.

«Звільнення» Західньої України від польського ярма сприймаємо жартами. Від чого тих людей визволили, від шовкових і вовняних матеріалів? Оце так біда! — Ще лише за царя бачила таку матерію, — каже мама.

Господар, від якого купили хату, ляйтенантом у війську, він також ходив «визволяти» і приніс додому нечувані й небачені трофеї. Дружина його тепер мешкає в Ярьських, там йому ближче до військових лагерів, що розташовані недалеко Ярьсьок по той бік Псла, а її улюблена кравчиня в Шишаках. Тож вона прийшла пошити собі вбрання і все показує мамі.

— Люня також уже підростає, їй також уже треба лагодити посаг, — доброзичливо веде з мамою розмову.

Мама втирає очі.

— Немає з чого, все витратили, а з заробітку чоловіка мало що лишається. Як будемо ту дитину вчити?

Я не можу стерпіти такої розмови, я не люблю як чужі люди турбують маму непотрібними питаннями. Їй до нас немає ніякого діла, і чого

вона сюди прийшла, йди собі геть до своєї кравчині.

У нас і так усе повний двір людей. Цих я люблю. Це хуторяни, що приїжджають в район полагодити свої справи. Вони в Шишаках нікого знайомих не мають, крім моїх батьків, яких пам'ятають ще з торгівлі. Заїжджають як додому, та й мама приймає їх як рідних. В подарунку все було привезуть чи яблук, чи картоплі, чи курку, а в нас гостювали аж доки не полагоднять свої справи.

У восьмій клясі українську мову та літературу викладає Володимир Захарович. Він високий на зріст, кремезний, убраний у темносиню гімнастерку, галіфе, з вичищеними, як сонце, блискучими чобітьми. Його сильний бас гримить понад нашими головами, пробивається, ген аж попід стелю і наче хоче вирватися надвір. Ми сидимо такі малі і притихлі від цього грому, що розповідає про красу української пісні, думи, звичаїв, що викарбовує на очах з малого Чіпки, відважного воїна-месника, захисника поневоленого українського народу. Я ще більше люблю Володимира Захаровича. Його предмету не потрібно вчитися, лише уважно вслухуватися в його голос, і нехай думка просякає мозок і єство. Його лекції годі забути до кінця життя!

Наша школа рік-річно підготовляється до олімпіади, що відбувається в Полтаві. На олімпіяду посилають найздібніших декляматорів, співаків, танцюристів. Хор яеськівської середньої школи займає перше місце. Вони поїдуть у Полтаву цього року замість шишацького. Але з деклямацією їде десятиклясник Олекса Барабаш. Олекса поет-початківець і надзвичайний декляматор. Ніколи не забуду як вперше почула коли він деклямував «До Основ'яненка» Тараса Григоровича Шевченка.

— Б'ють пороги, місяць сходить, як і перше сходив, — говорить повільно.

— Нема Січі, — голос його заgrimів на весь театр, а величезна кучерява голова закрутилася на шиї, неначе хотіла відірватися.

— Нема Січі, — ледве вистогнала десь з середини і впала безпомічно на груди. Волосся в мене на голові раптом наїжилося і я, мов заморожена, дослухала поему до кінця. Вся заля зірвалася на ноги, вигукам та оплескам не було упину.

Я вже від четвертої кляси тацюю в балетному гуртку. Наш один танок також відзначений комісією, і ми їдемо до Полтави.

У Полтаві я вперше. Місто не зробило на мене особливого враження. Навіть Крайознавчий

музей, будова архітектора Василя Григоровича Кричевського, дуже цікава, з чудовими українськими орнаментами, проте, залишив несмак. Наш екскурсовод більше вихваляв гармати і зброю царя Петра I, що переміг гетьмана Івана Мазепу під Полтавою, а всі інші цінні експонати перебіг поверхово й нецікаво.

Увечорі пішли до театру імени Миколи Гоґоля. Грали «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». О, це справжній театр! Декорації, костюми, гра заслужених, народних артистів України залишила незабутнє враження.

XXVII

Війна 1939 року для нас не війна, а мирний поділ загарбаних земель.

Фінляндська війна 1940 року, це кривава, жорстока, страшна дійсність, що показала, яка безсила, невідготовлена, неозброєна, неодягнена радянська навала проти малої стійкої Фінляндії. Ходять страшні чутки, — тяжко ранених бійців з відмороженими руками і ногами десь ховають по санаторіях, щоб не показувати навіть рідні.

На фінляндському фронті цілий час б'ється Перша Українська армія. Україна знову поно-

силь величезні втрати своїх найкращих молодих синів.

Я в дев'ятій класі. Кожного місяця школа стає на лінійку перед директоркою, а старости клас звітують їй про успіхи та неуспіхи класи. По звіті директорка запитує, чи є якісь додатки. Виступає учень десятої класи. Він середній ученик, непомітний, ми навіть не знаємо його імени.

— Товаришко директор. Мій батько загинув у боях під час революції, залишивши маму і двох синів. Він упав у боротьбі за справедливість і за краще майбутнє своїх синів. Моя мама працює в колгоспі, ледве зводячи кінці з кінцями. Мій брат загинув на фінляндському фронті, а нас лише повідомили, що ми відтепер маємо платити за науку, щоб закінчити середню та вищу освіту. Моя мати не має грошей, щоб посилати мене до школи. То скажіть мені, за що ж віддав життя мій батько?

Все завмерло! Було чути, як у сусіда билосся серце! Що ж йому тепер буде? — металосся в кожного в голові. Директорка, трохи подумавши, відповіла:

— Ця справа є дуже складна і, звичайно, для всіх болюча, і ми її розглянемо на нашому найближчому партійному засіданні.

З затаєним диханням прийшли ми на другий

день до школи і кожний, непомітно, пішов до його кляси подивитися, чи герой дня ще є. Нічого йому не зробили. Так гладко затерли вчителі і директорка той випадок, що навіть ніхто з Наросвіти про це не довідався. Та мабуть хвиля таких протестів пролетіла по всьому Союзі, бо за якийсь час оплату за середню і вищу освіту було відмінено.

Наша школа, за прикладом усіх шкіл в Україні, змагалася з десятирічкою в Новому Афоні у Грузії. Ми до них писали листи, вони прислали в подарунку помаранчі і цитрини серед зими, хвалилися своїми успіхами, ділилися мріями. На кінець року директорка школи оголосила, що найкращих 16 учнів старших клас з учителями і представниками Наросвіти поїдуть у гості до Нового Афону.

В тому числі була я та дві мої найкращі товаришки, одноклясниці Ніна й Наталка. Збиралися ми в дорогу старанно підготованою програмою та численними подарунками, які отримала школа від місцевої вишивальної майстерні імени Кляри Цеткіної. Українські вишивані чоловічі сорочки, жіночі блюзки, скатерті на столи, рушники та інше везли в подарунок грузинським дітям. Всі ми мали українські строї, включно з чудовими полтавськими плахтами, намистом та

вінками. Вирушили в подорож повні дивних почувань та мрій. Це ж бо вперше їдемо в далеку дорогу, за тисячі кілометрів від дому, від батьків. У Полтаві до нашого купе сідають молоді, новоспечені лейтенанти Червоної армії.

— Куди їдете, дівчата? — питають російською мовою.

— На Кавказ, — відповідаємо і говоримо по-українськи.

— А що ж ви, хахлушки, не вмієте по-російському? Там української мови не знають.

— Вміємо, та не хочемо, і вам би треба на своїй землі говорити по-своєму.

Лейтенанти зникли, а ми від того часу, неначе змовилися, цілий час говорили до всіх виключно українською мовою.

Подорож довга і цікава. Яка простора наша земля! Ось станція Лозова, Донбас із шахтами, високими териконами вугілля та руди, димами, інакшими, як ми звикли, краєвидами. Під'їжджали до Ростова-на-Дону, понад Озівським морем, на берегах якого біліють величезні гори кавунів, довгих, великих, але таких же смачних, як і вдома. Море то синє, то зелене, переливається чудовими фарбами, здалека виглядає, наче мілке по коліна, але на обрії видніють човни-човни та пароплави.

Аж ось уже й Сочі, тут ми маємо пересісти на пароплав. Новий Афон у горах, туди не веде залізниця.

Місто Сочі — прекрасне! Широченні вулиці обсажені олеандрами, кущами лаврового листя, японськими мімозами. Височенні розлогі магнолії саме цвітуть і так пахнуть, що п'янієш від їхнього запаху. Місяць червень. На Чорному морі буря понад вісім балів. Треба зачекати поки море заспокоїться, небезпечно їхати в таку погоду, та й діти будуть дуже хворіти — перестерігають.

Ми зупинилися у школі. Раннім ранком біжимо подивитися на Чорне море й покупатися. Це не Псьол. Лежимо на сонці.

— Дівчатка, чи ви хочете шити з своєї шкіри завтра черевики? — жартують місцеві хлопці.

Бачать, як відважно наставили ми свої тіла до пекучого сонця.

— А то ж чому?

— Це тропічне сонце, мерщій тікайте в холодок, спечетеся не знати й коли. Ми слухаємося. На другий день справді вже болять плечі й руки, але все ж добре, що заздалегідь сховалися в тінь! Будемо обережніші з цим палючим сонцем.

Йдемо оглядати місто. Тут є музей ім. Миколи Островського — того, що написав «Як гар-

тувалася сталь». З своїми вчителями маршируємо до музею. Музей Островського розташований у чудовій віллі. Кімнати високі, світлі, чудові меблі, килими, портъери на вікнах і дверях. Вся вілла потопає в пахучих деревах і кущах. До нас підходить старенька бабуся й питає:

— Діти, ви з України?

— Це мати Островського, — пояснює гід. — Прийшла побачитися з вами, як почула вашу розмову.

— Так, — відповідаємо.

— Діточки мої, як мені хочеться в Шепетівку, як мені хочеться на мою рідну землю, — сльози течуть по її лиці. Ми не можемо вийти з дива:

— Бабусю, ви живете тут у такому добрі, що ж там є у вашій Шепетівці? — питаємо.

— Діточки, якби могла, летіла б на крилах. А як довго тут будете? — питає.

— Ну не знаємо, може ще три дні.

— Тож я прошу вас усіх прийти взавтра, я хочу з вами зфотографуватися, але прийдіть усі в українських строях.

Ранком, ми вбираємося в полтавські плахти, сорочки, намисто та вінки і йдемо знову до музею. Вже гурт пішов, а я все ще не можу як слід підперезати свою плахту. До кімнати вбігає біла як стіна Наталка.

— Люнька, сталося щось страшне! Люнька, війна!

Це було 21 червня 1941 року.

До Нового Афону вже ніхто не їхав, скоро побігли на станцію, щоб дістати квитки на Полтаву.

Всі потяги завантажені, першочергово мають військовозобов'язані, тож чекайте на вашу чергу, — відповіли на станції.

Немає іншого виходу, живемо в Сочі. Місцеві люди довідалися про нас, у Сочі дуже багато українців, просять у гостину. Ми ж оглядаємо місто й місцеві курорти. А є що оглядати! Ми ще ніколи не бачили комуністичного панства, ось аж де воно сидить по курортах!

Генерали з своїми дружинами й дітьми відпочивають у палацах, що набудували російські царі над Чорним морем. Уперше ми бачили, як грають у теніс, як розважають совітську знать модерні скоморохи і комедіянти по смачній вечері. Пихаті, пузаті генерали з погонами й орденами на всі груди курять товсті цигари, а їхні вбрані в західньоукраїнські шовки дружини, в модельних черевиках, курять цигаретки в довгих тоненьких срібних мундштуках. Їх розважають різними іграми, загадками — ну і, звичайно, танцями з оркестрами. Ми не можемо вийти з дива.

Так ось яке однокласове суспільство створила радянська влада!

Є в Сочі і чудовий ботанічний город, парашутна вишка, де відважні плігають з парашутами.

Театр уже має грузинську архітектуру, в ньому гастролює знана грузинська співачка.

Нарешті, аж по двох тижнях чекання, ми одержуємо квитки Сочі — Харків, купе із спальними місцями. Подорож до Харкова забере декілька днів.

На наступній зупинці, в Туапсе, до нашого купе всаджують красиву молоду жінку з двома величезними валізками.

— Я знаю, що тут у вас немає місця, я буду сидіти на моїх валізках, — запевняє вона. — Я військовозобов'язана і мене через те впустили до цього потяга, та й їду я лише до Ростова.

Ми, звичайно, зсуваємося і пропонуємо їй місце.

— Звідки ви і що? — питаємо.

— Я лікарка, мені 24 роки, живу в Ростові, а була в Болгарії на додатковій спеціалізації. Мій тато професор Ростовського медичного інституту, я маю скінчену консерваторію і є пілотом.

Такого чуда ми ще не бачили!

— А як же в Болгарії? — питаємо.

— Ну, там життя гірше: кругом черги, — розказує. На її зграбних ніжках шовкові білі панчішки з синіми смугами, розкішна шовкова літня сукня і не радянські черевички. В руках батистова, вишивана нова хусточка. Ми дивимося на це все і нам не треба більше нічого говорити. Ми все розуміємо.

У нашому купе четвертий пасажир інженер з Москви. Він аж вилазить зі шкіри, щоб припобитися молодій лікарці. На кожній зупинці вилітає надвір, купує купу смачних пиріжків та бутербродів для себе і для неї, ну і нас частувати мусить, бо ж інакше не випадає. З горішньої полиці здимає цілу пачку соковитих персиків, які ми заїдаємо аж до Ростова. Перед Ростовом запевняє молоду жінку, що допоможе їй з валізами та запрошує її до Москви у відвідини.

— Маю велике вигідне мешкання, — каже. Та досить буде місця і для неї, бо живе лише з мамою.

— Дуже дякую за вашу поміч, — відповідає молода жінка. Але вмовилася, що мій тато і муж вийдуть мені назустріч!

Ми мало не попадали зо сміху, а інженер цілком утратив гумор і не відзивався до нас до самого Харкова.

XXVIII

Нарешті ми вдома! А мама якось змаліла і зчорніла за цих декілька тижнів, що я її не бачила. Від мене не відходить, лише обіймає і пригортає мене до себе так, наче не вірить, що я знову з нею.

— Дитино моя, я вже думала, що ніколи тебе не побачу. Особливо, як приїхали ті десятиклясники три дні тому, я попала в паніку.

Десятиклясників оголосили військовозобов'язаними, тож для них знайшли місце в потязі на три дні скоріше. Мама, не побачивши мене з групою, несамовито заголосила:

— Де моя дитина? Як ви сміли залишити самих дітей у незнаній школі!

Насилу заспокоїли її, що ми вже також маємо місце в потязі і ось-ось приїдемо.

Хата і все село якось змінилося, наче не те саме. Вікна затуляємо темними плахтами вночі, у школі ліпимо поперечні смуги на шибки.

— Для чого це? — питаємо.

— На випадок бомбардування.

— Ну і що ж тут у Шишаках єсть бомбардувати? Навіщо це все?

— Наказ ізгори, все маємо приготувати для відсічі ворогові.

А коли ж будемо бити ворога на його території? А він жене з шаленою швидкістю, займаючи одне місто за другим.

Мобілізують також тата. Йому 49 років, тож до армії його не беруть, а спрямували копати протитанкові рови біля Києва. Мама напекла пирогів, коржиків, до великої торбини вложила кусень сала, табаку та хліба. Тато вдягнувся у темносинє з смушковим коміром пальто, хромові чоботи і вирушив на війну з німцями. Але німці вже недалеко від Києва, Шишацький район готується до евакуації. Мобілізують хлопців до 8 класи і пішки женуть «в нутро країни», щоб озброїти, вишколити й послати на фронт. Ми з плачем випроводжаємо їх за село. Та одного дня приходять Мотрона Митрофанівна Гуренко — директорка школи. Каже мамі:

— Я також скоро від'їжджаю і забираю Люню з собою.

— А як же зі мною? — питає мама.

— Ви залишитесь на місці, ми скоро повернемося.

— Ні. — каже мама. — Люню не візьмете, хіба мене вб'єте.

— Надумайтеся, бо за тиждень уже виїжджаємо, і я не залишу Люню, щоб її з'їли німці.

Мама скоро пише листа до тата. Тато відповідає:

— Як прийде ще раз, скажи, що ти також відїжджаєш до Харкова, до родини, але нікуди з Шишаків не рухайся, бо німці будуть у Харкові скоріше ніж у Шишаках.

XXIX

Мотрона Митрофанівна Гуренко, директорка Шишацької середньої школи, викладає українську мову й літературу в п'ятій, шостій та сьомій класі. Висока, міцно збудована, прекрасний оратор і педагог. Вона член партії, чоловік також, мають сина одинака, Анатолія, та ще з ними живе її мати. Мешкають вони також у вчительському будинку. При будинку є стайні, де мати тримає корову. Мама любить поговорити з матір'ю Мотрони Митрофанівни, бо та віддалена від шишачан, не має приятелів серед молодих вчителів.

— Тримаю корову, щоб трохи підготувати Толю, такий якийсь родився кволій та немічний.

Толька, з голубими очима і великими каплатими вухами, в п'ятій класі захворює на запалення легенів і пропускає рік навчання. Він з

1925 року, але тепер у школі на рік від нас менший. Ми нероздільні товариші: я, Тала, Ніна, Толька і Володимир Тежук. Ми разом бавимося, граємо у волейбол, ходимо до лісу, плаваємо в Пслі. Ми виростили разом, з дитинства, у нас немає ніяких таємниць. Кожний стоїть один перед одним як є. Мотрона Митрофанівна часом жартома кличе мене невісткою. Сама я цього дуже не люблю. Я не люблю як і мама не раз скаже:

— Та ти вже в мене дівонька.

Я, мабуть, боюся вирости. Я б хотіла на все життя залишитися під теплою стріхою своїх батьків.

Несподівано помирає Толькина бабуся. Ховають її на цвинтарі поблизу нашого дому, положеного недалеко від колгоспу. Мама йде на могилу. Не вірить своїм очам. Замість хреста, поставили стовпа з червоною зіркою.

— Прости їм, не знають, що роблять, — молиться і поминає в молитвах віруючу душу раби Божої новопредставленої Марії.

XXX

Коли Мотрона Митрофанівна прийшла ще раз мене забирати, мама показала їй татового

листа та переконала її, що і ми вже спаковані та від'їжджаємо за декілька днів до Харкова. Сама ж збрала всі гроші, які мала, і купила останнє, що змогла, на 300 рублів радянської якості панчіх. У магазинах нічого вже не було ні з одягу, ні з харчів. Перед тим забезпечилася декількома мішками борошна. З Сагайдака кум Михайло привіз два величезних лантухи пшениці.

— Рамки знову розбирають, тож собі набрав і вам привіз, знаю, що не маєте, не колгоспники.

На кожний двір, колгосп розділив вибрати картоплю й буряки, тож і на нас. Вибраємо буряки й картоплю та складаємо у викопані навгороді ями. Ходимо також і на машину, при кінці дня також отримуємо по декілька кілограмів зерна.

Село неначе вимерло. Чоловіків і молодь забрали, начальство все виїхало, в селі немає ніякої влади, ті, що залишилися, боязко сидять по хатах і виглядають через вікна надвір.

Наша сусідка Марія Вікентіївна Гапусенко, та сусідка через дорогу Сіма з сином Гулькою сплять у нас. Марія Вікентіївна полька, вона прийшла пішки до Федора Гапусенка по Першій світовій війні аж із Польщі. Вони запізналися як Федір Іванович був у полоні. Пішки найшла Шишаки і Федора Івановича. Все село не могло

вийти з дива. Вся родина відцуралася Федора Івановича через неї. Та вона на те не звертала ніякої уваги, лише женила Федора Івановича на собі, і так вони почали господарювати. Марія Вікентіївна закінчила куховарську школу в Польщі, тож працювала головною кухаркою при шишацьких лікарнях. Федір Іванович був бухгалтером у шишацькій школі та вчив дітей грати на скрипці. Він дуже загикувався, як говорив, через те діти його не слухали, насміхалися і виробляли, що хотіли, на його лекціях музики. А Федір Іванович був надзвичайно талановитий музикант, людина з тонкою, ніжною душею. Це була ідеальна пара. Дітей вони не мали. Мали вони гарну хату на чотири кімнати, дві кімнати винаймали двом лікаркам-єврейкам, а в інших двох жили самі. Марія Вікентіївна всю їжу приносила з лікарень, то й жили вони в достатках. Федора Івановича мобілізували, її льокатори втекли перед німцем і Марія Вікентіївна залишилася сама. Спала вона в нас, але лише трохи побігла причепурити свою хату та поспіяти, зараз же прибігала назад. Її вигляд був такий гротесковий, що без сміху неможливо було на неї дивитися. Всі перстені, що мала, вона повбирала на свої грубі, короткі пальці і пообв'язувала білими ганчірочками.

І так повну пазуху повипихала біжутерією та

грошима, що вже не мали ніякої вартости, нервово бігала по городі та нашій хаті на своїх коротеньких ніжках і до мами гукала:

— Єлено Гнатівно, Єлено Гнатівно, вже штріляють, нада втікати до сховища, штріляють.

На селі прожила вона 27 років, проте її мова була сурогатом польсько-російсько-українського жаргону.

— Ніхто, ніде не стріляє, — заспокоює її мама. — Йдіть додому, все тихо.

— Ні, ні. Я чую, як летять снаряди, вже над нами війна, як ви не боїтеся, то я Люнічку беру з собою до сховища.

Я йду з нею до сусідського двору. Колись це була посілість дідича Гориня, пізніше тут жив начальник НКВД, тепер дім пустий. Великий вхідний погріб недалеко будинку. Там нікого з сусідів немає, тож заспокоєна Марія Вікентіївна повертається до свого дому.

Вже давно зайнято Харків, а в нас безвластя. Довкола Шишаків повні ліси партизанів. Це місцеві комуністи, сидять по лісах, чекають наступу німців. Уночі ходять по селах, відбирають їжу.

Ми всі спимо покотом на долівці, щоб хтось часом не стрілив через вікно до ліжка.

Одної ночі, мама тривожним голосом будить нас:

— Вставайте, вставайте, одягайтеся, «Політвідділ» горить.

Дивимося через вікно — і справді за Сіминою хатою в яскравій заграві край неба.

Гулька схоплюється і вибігає на двір.

— Заспокойтеся, заспокойтеся, — приходять за хвилину з двору. — Ніякого пожежу немає, це місяць сходить. Дійсно, у страху великі очі!

Гулька, молодший син Сіми, його справжнє ім'я Ігор, та всі його кличуть Гулькою. Він також мій ровесник, але він ходить до школи на дві класи нижче, тож я з ним не товаришую. Живуть вони через дорогу у просторій старій хаті, мають велику клуню, сарай, півтора гектара землі та садок. Сімин чоловік працює в колгоспі рахівником. З ним Сіма не має дітей. Сіма має двоє нешлюбних синів від Івана Чорнобая, що живе на Подолі і має свою родину. Через довгі роки Сіма була його коханкою, про це все село знало, але це не новина і нікого це не турбує. Сіма має тепер законного чоловіка, але Гулька не хоче кликати його батьком, не слухає і не поважає. Сімин чоловік також евакуювався.

Старший син Іван, красний як батько, закінчивши десяту класу, на 18 році життя захворює на туберкульозу і вмирає. Скільки було плачу і голосіння! Здається, що Сіма почорніла зі смутку

за своїм улюбленим сином, і сині плями під очима свідчать про її тугу.

XXXI

Вже початок листопада, пролітають перші сніжинки. Ми все ще живемо без ніякої влади. Пізно пополудні німецька атомашина з шістьома німцями під'їжджає до нашого колгоспу «Політвідділ». Там нікого немає, тож заходять у найближчу хату і питаються дороги на Полтаву, вияснюють чоловікові, що їм потрібно бензини. Той скоро орієнтується, біжить до колгоспу і приносить бензину. Заливають машину, він відпровадив їх на шлях і каже:

— Там Полтава, там недалеко Полтава, — з полегшенням зідхнув.

За годину вриваються до його двору партизани.

— Де ти направив німців, фашистська ти гадино?

— Ну вони питалися дороги на Полтаву, то я їх направив.

— А де взяв бензини?

— В колгоспі.

— А ти знаєш, що фашистам не вільно нічого показувати, ані допомагати!?

Декілька куль і тіло тяжко падає на підлогу, а партизани вихором вилітають за село. Наздогнали німців у Баранівці за 6 кілометрів від Шисаків. Ці розташувалися на нічліг у крайній хаті на початку села, бо вже темніло.

Партизани оточили хату і вистріляли всіх німців.

Вістка про це блискавично пронеслася селом. Що тепер нам буде? Що тепер буде? Всі знали, що німці безпощадно розправляються з населенням, де забиті їхні солдати.

XXXII

Ми ще досі ходимо на машину та копаємо замерзлі в землі буряки й картоплю, але праця на полі майже закінчена.

Одного дня, пообідді, темна постать наближається до нашої хати від садка. Мама скоро мотнулася в хату, щоб винести хліба, кожного дня йдуть з війни голодні солдати. Та вчула як Тука жалібно заскавучав і прожогом кинувся до подорожнього. Це був мій тато. Грязюкою висмаруване пальто, ганчірками обв'язані ноги, він

ледве-ледве переступив поріг хати. Був знесилений подорожжю, голодний, холодний, завошивлений і тяжко хворий. Мав двостороннє запалення легенів.

Роздягли. Мама скоро нагріла води, обстригла, скупала і поклала до ліжка на високих подушках, а сама побігла через город по лікаря. Прийшов, оглянув, але крім аспірини не мав більше що дати. Наказав лежати в ліжку, напувати гарячим чаєм, годувати легкою стравою. По декількох тижнях, під пильною опікою мами, тато поправився.

XXXIII

Тата, як і тисячі солдатів та мобілізованих цивільних, що копали окопи і протитанкові рови, було взято в полон під Києвом та загнано до великої ями в Хоролі. Сотні бійців загинули там з голоду, холоду, без води, без їжі, бо тисячі сиділи під відкритим голим небом, — оповідав тато. Вже першого дня один німець зняв з тата чоботи, тож він, щоб не забрали й пальто, висмарував його в грязюку до невпізнання. Доїдав останні крихти, що ще зберігалися в торбині, пив дощову воду з калюжі як і всі інші. Коли

почали випускати місцевих цивільних, він також зголосився, що він із Лохвиці. Пішки дійшов аж до Яреськів, а в Яреськах так його розібрала хвороба, думав, що вже й до хати не дійде, помре десь по дорозі. Страхіття, як трактували полонених нові визволителі!

— Гірше скота, ці ще гірші від комуністів, ці несуть ще гірше пекло на нашу і так сплюндровану землю!

Але я тепер почувалася безпечно, ми мали вже мужчину в хаті, ми мали оборонця!

Морозного ранку нас розбудив сильний шум моторів. По брукованому шосе, від Яресьок, наближалися зі страшним ревом німецькі танки.

«Чи це вже нам кінець?» — кожний думав сам про себе.

Всі сиділи по хатах, чекали. Прогули повз лікарні, і головною вулицею наближаються до театру. Страшний зрив пронісся в повітрі, ми думали, що зірвали театр, але це був лише пам'ятник Леніну біля театру. Залпи пострілів по червоних зірках на театрі, і вся темна сила поволі поплавла в бік Баранівки. За декілька годин вся Баранівка горіла, як страшна величезна примара на небозводі.

Коли німці зайшли в Баранівку, наказали селянам зібратися на площі та розташуватися

вряд. Кожного десятого вибрали вбік і тут на очах — всіх розстріляли. Село запалили, не дозволивши нічого взяти у цей морозний, листопадовий день. Селяни залишилися в тому, в чому стояли.

XXXIV

Раннім-ранком, накинувши на себе велику хустку, мама побігла понад проваллям до вчительського будинку, щоб щось довідатися. Не добігла. Над проваллям маячила картата шалья Халевської, мама зрозуміла, що сталося і, отетерівши, повернулася додому.

Халевські також були купцями, мали свою лавку в Шишаках. Їх совітська влада також позбавила права торгівлі, але хати не відібрала. Тож старий Халевський і його 90-літня теща вже ніде не працювали, а його лагідна 65-літня дружина була опікункою шишацького сиротинця. Халевські мали велику родину в Америці, що час від часу присилала їм пакунки. Стара Халевська, яку мама знала ще з торгівлі, не раз запрошувала маму до себе та дарувала чи шоколяду, чи какао, чи цукерки з-за кордону.

О, що то за край та Америка! Які там товари,

які упаковки! Ось, де живуть люди! Це справді обітована і вибрана земля, текуча медом і молоком!

А оце зараз ці такі скромні старі люди, одинокі місцеві євреї, які ані не думали втікати, бо не відчували потреби, впали першою жертвою німецьких окупантів. Хтось уночі потаємно їх поховав.

На другий день німці повернулися до села. Зробили обшуки по всіх хатах, перевіряючи документи, особливо молодих мужчин, підозрюючи кожного, що то партизан або військовополонений, котрий переховується на селі.

А я з Гулькою стояла за тином і боязко спостерігала за рухом незнайомих, страшних, сірих, чужих, незрозумілих нам людей.

Стежки нашого дитинства поволі засипалися воєнною хуртовиною.

